

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ**

**Ζ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ**

ΑΙΓΙΟ 4-9 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2005

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Κείμενα

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2011

Γενική εποπτεία ΕΛΕΝΗ ΚΩΤΣΟΥ
Υπεύθυνη έκδοσης ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΚΟΥ
Καλλιτεχνική επιμέλεια ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

Εκτύπωση ΑΝΤΩΝΗΣ Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

© 2011 ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.gr

ISBN 978-960-214-989-8
ΤΟΜΟΣ Α: ΚΕΙΜΕΝΑ 978-960-214-990-4
ΤΟΜΟΣ Β: ΠΙΝΑΚΕΣ 978-960-214-991-1

**Ζ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

† ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ
Επίτιμη Διευθύντρια
Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ
Αρχαιολόγος, ΙΓ' ΕΠΚΑ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
Προϊστάμενος, ΣΤ' ΕΠΚΑ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ
Επίτιμος Διευθυντής Νομισματικού Μουσείου
Επίτιμος Διευθυντής Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
Προϊστάμενος, ΣΤ' ΕΠΚΑ

ΕΡΩΦΙΑΗ ΚΟΛΙΑ
Αρχαιολόγος, ΣΤ' ΕΠΚΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
Διοικητικός υπάλληλος, ΣΤ' ΕΠΚΑ

ΕΥΓΕΝΙΑ ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ
Συμβασιούχος αρχαιολόγος, ΣΤ' ΕΠΚΑ

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ
Συμβασιούχος αρχαιολόγος, ΣΤ' ΕΠΚΑ

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΘΕΟΦΙΛΑΣ
Συμβασιούχος σχεδιαστής, ΣΤ' ΕΠΚΑ

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ**

**Ζ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ**

ΑΙΓΙΟ 4-9 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2005

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Κείμενα

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2011

Πρόλογος

Η πρόσκλησή μας τον Οκτώβριο του 2003 γι' αυτή τη Συνάντηση, την έβδομη κατά σειρά, έθετε και πάλι ως θέμα «Κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και τα χρονολογικά προβλήματά της». Με την πάγια προϋπόθεση ότι θα αναφερόμαστε σε κλειστά χρονολογημένα σύνολα – κάτι που δεν έλαβαν όλοι υπόψη τους – προτείναμε να συζητήσουμε μέσα σε αυτό το πλαίσιο, που εξασφαλίζει στέρεες κατά το δυνατόν βάσεις, τα επιμέρους θέματα: εργαστήρια και κατηγορίες κεραμικής, σχέσεις της κεραμικής με άλλες τέχνες, ζητήματα εικονογραφίας και διακόσμησης, τη σημασία του αναγλύφου, θέματα αναφερόμενα στα σχήματα, στις χρήσεις, στο εμπόριο, χωρίς να αποκλείουμε την αρχαιομετρία και την τεχνολογία.

Η επιλογή του Αιγίου ως έδρας της Συνάντησης δεν έγινε μόνο γιατί γνωρίζαμε ότι θα εξασφαλιζαμε από τον «άρχοντα» της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων, τον Έφορο κ. Μιχάλη Πετρόπουλο, και την άξια συνεργάτιδά του, την κ. Ερωφίλη Κόλια, την άριστη διοργάνωση της Συνάντησης και τη θερμή φιλοξενία, αλλά επειδή αποβλέπαμε στην κινητοποίηση εκείνων που ασχολούνται με την Πελοπόννησο, ώστε να μας παρουσιάσουν συγκεντρωμένα, κατά το δυνατόν, τα ευρήματα και τα συμπεράσματά τους.

Η αθρόα συμμετοχή πολλών και εκλεκτών συναδέλφων στην κατάμεστη από ακροατές και συζητητές αίθουσα του Αρχαιολογικού Μουσείου με τον ευχάριστο κήπο, προς χρήση κατά τη διάρκεια των διαλειμμάτων, ασφαλώς συνέτειναν στην επιτυχία της Συνάντησης προς έπαινο και των οικοδεσποτών.

Για την Επιστημονική Επιτροπή

† ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Επίτιμη Διευθύντρια

Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	13-14	E. LANGRIDGE NOTI - M. PRENT Deposition and Chronology in Hellenistic Deposits at Geraki, Laconia	135-146
ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ			
A. ΡΙΖΑΚΗΣ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ Η οικονομία στην Πελοπόννησο κατά την ελληνιστική περίοδο	17-34	ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ Σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από το νεκροταφείο του αρχαίου Τριχονείου Αιτωλίας	147-158
ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ Ελληνιστική κεραμική από την Κερύνεια της Αχαΐας	35-36	ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ Ταφικά σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από το οικόπεδο Φράγκου - Πανταζή στη Ναύπακτο	159-168
ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Το ελληνιστικό νεκροταφείο του συνοικισμού της Αγίας Κυριακής στο Αίγιο	37-46	ΒΑΣΩ ΤΣΑΝΤΗΛΑ Ταφικά σύνολα από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Αρσινόης (σημερινό Αγγελόκαστρο) Αιτωλο- ακαρνανίας	169-186
ΕΡΩΦΙΛΗ ΚΟΛΙΑ Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση από αποθέτη στο Αίγιο	47-56	ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΑΚΟΥΤΑ Ελληνιστική κεραμική από την αντικρινή πλευρά της Πελοποννήσου	187-200
ΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας. Τυπολογική εξέλιξη	57-74	ΜΑΡΙΑ ΣΕΛΕΚΟΥ Ελληνιστική κεραμική από οικία στον Ορχομενό Βοιωτίας	201-212
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΡΔΟΣ Ταφικά σύνολα κεραμικής από το Αίγιο	75	ΚΥΡΙΑΚΗ ΚΑΛΛΙΓΑ Ελληνιστική Θήβα: Οι χρονολογικές ενδείξεις του «Κτιρίου του Θησαυρού»	213-236
A. ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ - Α. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - B. ΤΣΑΚΝΑΚΗ Δύμη. Το βορειοδυτικό νεκροταφείο και οι αποθέτες	76	ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΑΡΑΜΗ Ελληνιστικά κεραμικά σύνολα από το νεκροταφείο της αρχαίας Τανάγρας	237-244
ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ Ελληνιστική κεραμική από κτίριο ειδικής χρήσης στην πόλη της Ήλιδος	77-90	ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ Αποθέτης με κεραμική των ελληνιστικών χρόνων από την ανασκαφή για το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης στο οικόπεδο Μακρυγιάννη	245-260
ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ Οι ελληνιστικοί τάφοι της Φιγάλειας	91-106	ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ Γραπτή ελληνιστική κεραμική από την Ανατολική Λοκρίδα	261-266
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΑΝΑΛΗ Ελληνιστική κεραμική από τον τάφο 3 του τύμβου της Τσοπάνη-Ράχης στην Πύλο	107-116	ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΝΤΑ-ΚΙΤΣΟΥ Ελληνιστική κεραμική από τη Λευκίμμη Κέρκυρας	267-283
VIRGINIA R. ANDERSON-STOJANOVIC Pottery from Destruction Deposits of the Rachi Settlement at Isthmia ca. 200 BC	117-122	ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Ελληνιστική κεραμική από τα Κουλουράτα Κεφαλονιάς	284
VERONIKA MITSOPOULOS-LEON Untersuchungen zu Keramikproduktion und Import in Lousoi, erste Schritte	123-134	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΡΑΒΑΝΗ Κεραμική των ελληνιστικών χρόνων από το Όρραον	285

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ Κεραμική από ελληνιστικό κιβωτιόσχημο τάφο στο φράγμα Καλαμά	286	ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΙΛΗΣ Ταφικά σύνολα κεραμικής από την αρχαία Λητή	445-456
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΜΠΡΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΔΡΟΣΟΥ Κεραμική της ελληνιστικής περιόδου από τον οικισμό, τη νεκρόπολη και την ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Φανοτίς	287-298	ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΡΕΡΕΦ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΛΑ ΧΑΒΕΛΑ Ελληνιστική κεραμική από την Τούμπα Θεσσαλονίκης	457-461
COLETTE BEESTMAN-KRUYSHAAR Hellenistic Transport Amphorae from the Southeast Gate Complex at New Halos, Thessaly	299-310	VERA KRSTIĆ - PETAR POPOVIĆ Hellenistic Pottery from Kale Krševica, Southeastern Serbia	462
ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ Η κεραμική από το στρώμα καταστροφής της Μικρής Οικίας της ελληνιστικής Φαρσάλου	311-332	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ Κύλικες ιωνικού τύπου από το νεκροταφείο των Αβδήρων	463-474
ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ Κεραμικά περσίματα από την ελληνιστική νεκρόπολη του Ναρθακίου	333-346	SILVANA BLAŽEVSKA Vardarski Rid: The Pottery from the House of the Collector	475-482
ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ Ελληνιστική κεραμική από τη νεκρόπολη της αρχαίας Καρύστου Ευβοίας	347-362	VASIL BERETI - VANGJEL DIMO Quatre tombes du tumulus VI d'Apollonia d'Illyrie	483-496
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΨΑΛΤΗ Κλειστό οικιακό σύνολο της ύστερης ελληνιστικής περιόδου από την Ερέτρια	363-372	VASILICA LUNGU <i>West-Slope</i> pontique : productions et ateliers	497-514
ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ Ανάγλυφοι σκύφοι από τις Πέτρες Φλώρινας	373-380	K. LEVENT ZOROĞLU Hellenistic Painted Pottery from the Central Part of Asia Minor: Kızılırmak Basin Ware	515-524
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΚΑΜΑΤΗΣ Εκ του κεραμικού της Πέλλας. Το κλειστό σύνολο του στρώματος καταστροφής και η χρονολόγησή του. Οι χώροι Α και 1	381-392	NINA FENN A Late Hellenistic Pottery Deposit from the Athena Sanctuary at Priene	525-532
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Κεραμική ύστερων κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από το δυτικό νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας	393-406	ANITA GIULIANI New Aspects on the Chronology of Hellenistic Lamps from Ephesos	533-538
ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΑΗ Αιανή: Τάφοι ελληνιστικών χρόνων από το Ανατολικό Νεκροταφείο	407-420	PATRICIA KÖGLER Feinkeramik aus Zerstörungsschichten des 1. Jhs. v.Chr. in Knidos, Südwestkleinasien	539
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΑΛΛΙΝΗ Χρονολογημένα ταφικά σύνολα από την Πύδνα, 2ος αι. π.Χ.	421-432	SABINE LADSTÄTTER Late Hellenistic and Early Imperial Pottery Deposits from Ephesos. A City between Greek Traditions and Roman Innovations	540
ΣΕΜΕΛΗ ΠΙΝΓΙΑΤΟΓΛΟΥ Από την ελληνιστική κεραμική του Δίου. Έμβλημα με πορτρέτο ηγεμόνα	433-444	CHRISTINE ROGL Ephesische Reliefbecher-Werkstätten und ihre zeitliche Stellung	541-548
		NATALIA VOGEIKOFF-BROGAN Domestic Pottery from Trypitos Siteias in East Crete	549-560

BANNA NINIOY-KINΔEΛH - KATEPINA TZANAKAKH Εγχώρια κεραμική παραγωγή από την ελληνοιστική Αιττέρα	561-576	MARK L. LAWALL Early Hellenistic Amphoras from Two Closed Contexts: Kerynia Shipwreck and Ephesos Well LB	673-682
JOLANTA MŁYNARCZYK Hellenistic Pottery Deposits at Hippos of the Dekapolis. Contribution to the Study of Hellenistic Ceramics Production and Distribution on the Sea of Galilee	577-590	MIMIKA ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Οι πίθοι του ελλαδικού χώρου: Συμβολή στη χρονολόγηση και στη μελέτη της τεχνολογίας και της τυπολογίας των ελληνοιστικών αποθημευτικών αγγείων	683-696
ELENI ZIMI Early Hellenistic Pottery from Euesperides (Mod. Benghazi) in Libya: Chronological Questions	591-600	ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ	
PRISCILLA MUNZI Laos (Italia meridionale). Le ceramiche comuni di età ellenistica	601	SUSAN I. ROTROFF Ceramic Measures in Hellenistic Athens	699-704
ANTONIA SERRITELLA La ceramica a vernice nera dal riempimento dell'Ekklesiasterion di Poseidonia-Paestum	602	NATALIA VOGEIKOFF-BROGAN <i>Κοινόν Κρηταιέων</i> . Ανιχνεύσιμο στην κεραμική της ελληνοιστικής Κρήτης;	705-714
MARIA E. TRAPICHLER Glanstonware aus Velia vom letzten Drittel des 4. bis zur Mitte des 3. Jhs. v. Chr. Kontinuität und Veränderung	603-612	ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ Οι διεθνείς Επιστημονικές Συναντήσεις για την Ελληνοιστική Κεραμική (1986-2005)	715-720
ANNA ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ Ο ηλειακός υψίπους κάνθαρος	613-622	† ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ Σύνοψη - Συμπεράσματα	721-726
FABIO MOSCA Nuove acquisizione e ipotesi sulla diffusione delle coppe Megaresi di tipo mastoide	623-628	ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΤΟΙΧΟΥ	
PAOLA PUPPO Problematiche inerenti la produzione e la diffusione delle coppe omeriche	629-634	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ - ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΕΛΙΤΗ Ελληνοιστική κεραμική από το νοτιοδυτικό τμήμα της Αγοράς της Ήλιδας	729-738
SUSAN I. ROTROFF The Date of the Long-Petal Bowl: A Review of the Contextual Evidence	635-644	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ελληνοιστικά λυχνάρια από την πόλη της Ήλιδος	739-746
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΓΝΑΤΙΑΔΟΥ Το διακοσμητικό θέμα των μακρών πετάλων	645-650	ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΑΤΣΑΡΟΥ - ΤΩΝΙΑ ΜΟΥΡΤΖΙΝΗ Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση από την Ήλιδα	747-760
ELIZABETH A. BOLLEN West Slope Pottery: Some Observations on Comparative Sequences	651-660	ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΛΟΥΜΙΩΤΗ-ΓΟΥΡΛΟΜΑΤΗ - ΛΥΔΙΑ ΜΑΛΑΤΑΡΑ Ελληνοιστική κεραμική από την Ήλιδα με γραπτή, επίθετη και εγχάρακτη διακόσμηση	761-765
ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Η ελληνοιστική κοινή: Το γυαλί και ο πηλός	661-672	ANITA GIULIANI Hellenistic Pottery from the Fountain-house of Arsinoë in Messene	766

CHRISTINE ROGL Hellenistic Pottery from Grave Monument K3, Messene	767-774	EWDOKSIA PAPUCI-WŁADYKA - EVGENIA FIEDOROVNA REDINA The Black-Glazed Pottery from the Polish- Ukrainian Excavations at Koshary (Black Sea Coast, Odessa District). First Presentation	851-859
ΜΕΛΠΟΜΕΝΗ ΑΝΔΡΕΑΤΟΥ - ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΛΟΥΪΖΑ ΠΕΡΑΤΗ Εγχώρια και εισηγμένη κεραμική από κλειστό ελληνιστικό σύνολο της αρχαίας Πάλης (Ληξούρι) Κεφαλονιάς	775-780	GEORGIY LOMTADZE - DENIS ZHURAVLEV - YULIA IL'INA Hellenistic Pottery from the Necropolis of Olbia Pontica	860
ΕΙΡΗΝΗ ΣΒΑΝΑ Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από την αρχαία Θεσπρωτία	781-790	I.I. VDOVICHENKO - A.L. YERMOLIN The Hellenistic Pottery from the Rescue Excavation of the Panticapeum in 2002-2003	861-862
CHRISTINA PAPACHRISTODOULOU - ARTEMIOS ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ - KONSTANTINA GRAVANI - KOSTAS IOANNIDES Hellenistic Pottery from Orraon: Elemental Characterization and Grouping	791-798	TAT'YANNA EGOROVA Ceramic Complex of the Second Half of the 4th- Beginning of the 3rd Century BC from the Farmhouse in the Suburbs of Chaika Settlement (North-Western Crimea)	863-868
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Πήλινες πυξίδες από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδας	799-802	DENIS ZHURAVLEV Production of Late Hellenistic Pottery in the Bosporan Kingdom	869-876
ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Τοπική κεραμική ελληνιστικών χρόνων από την Κάρυστο Ευβοίας	803-812	ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ Υστεροελληνιστικός τάφος από την Κίμωλο	877-883
Π. ΑΔΑΜ ΒΕΛΕΝΗ - Π. ΓΕΩΡΓΑΚΗ - Η. ΖΩΓΡΑΦΟΥ Ανάγλυφοι σκύφοι με αφηγηματικές παραστάσεις από την Αγορά Θεσσαλονίκης	813-820	VALENTINA MORDVINTSEVA Silver <i>Phalerae</i> of the 2nd-1st Century BC in the North Black Sea Region: Parallels with Megarian Bowls	884
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ Οι υδρίες από τη Στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνιας	821-832	YURIY ZAYTSEV Imported Hellenistic Pottery in the Barbarian Necropolis of Crimea in the 2nd-1st Century BC	885-886
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΤΣΟΚΑ Πήλινοι λύχνοι με ανάγλυφη διακόσμηση από τα Άβδηρα	833-842	ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ε. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ - ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Σφραγίσματα αμφορέων και νομίσματα της Κω της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής περιόδου: Συγκριτική μελέτη	887-906
HAVA HIDRI Red-Figure Pottery, Pottery with Relief Decoration and Gnathia Ware of Dyrachion	843-848	NOTA ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ Ελληνιστική κεραμική από τη Φορτέτζα Ρεθύμνου	907-918
CHRISTINE ROGL An Attic Mold-made Bowl with a Royal Portrait in the KHM, Vienna	849		
ALICE WALDNER The Pottery Evidence from the Heroon of Ephesos. A Preliminary Overview	850		

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

- Α' ΈλλΚεο* *Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα 1986*, Ιωάννινα 1989.
- Agora IV* R.H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV*, Princeton 1958.
- Agora V* H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period, Chronology, The Athenian Agora V*, Princeton 1959.
- Agora XII* B.A. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII*, Princeton 1970.
- Agora XXII* S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Moldmade Bowls, The Athenian Agora XXII*, Princeton 1982.
- Agora XXIX* S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora XXIX*, Princeton, New Jersey 1997.
- Agora XXXIII* S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery, The Plain Wares, The Athenian Agora XXXIII*, Princeton, New Jersey 2006.
- Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας* Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα 1994.
- Ακαμάτης, Μήτρες Πέλλας* I.M. Ακαμάτης, *Πήλινες μήτρες αργείων από την Πέλλα*, Θεσσαλονίκη 1985 (α' έκδ.), Αθήνα 1993 (β' έκδ.).
- Alt-Ágina II* E. Walter (εκδ.), *Alt Ágina II*, 1, Mainz am Rhein 1982.
- Β' ΈλλΚεο* *Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ρόδος, 22-25 Μαρτίου 1989*, Αθήνα 1990.
- Bruneau 1970* Ph. Bruneau, *Tombes d'Argos, BCH 94 (1970)*, 437-531.
- Γ' ΈλλΚεο* *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991*, Αθήνα 1994.
- Corinth IV, II* O. Broneer, *Terracotta Lamps, Corinth IV, II*, Cambridge, Massachusetts 1930.
- Corinth VII, III* G.R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII, III*, Princeton 1975.
- Δ' ΈλλΚεο* *Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994*, Αθήνα 1997.
- Délos XXVI* Ph. Bruneau, *Les lampes, Délos XXVI*, Παρίσι 1965.
- Délos XXVII* Ph. Bruneau, *L'ilot de la maison des comédiens, Délos XXVII*, Paris 1970.
- Délos XXXI* A. Laumonier, *La céramique hellénistique à reliefs, I. Ateliers «ioniens», Délos XXXI*, Paris 1977.
- Demetrias I* V. Milošić - D. Theocharis (εκδ.), *Demetrias I*, Bonn 1976.
- Δρούγου, Λύχνοι Πέλλας* Στ. Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, Αθήνα 1992.
- Δρούγου - Τουράτσογλου, Τάφοι Βεροίας* Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, 1998².
- Drougou - Touratsoglou 1991* S. Drougou - I. Touratsoglou, *Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien, AntK 34 (1991)*, 13 κ.ε.
- Ελεύθερα II, 2* Θ. Καλπαξής - A. Furtwängler - A. Schnapp κ.ά. (εκδ.), *Ελεύθερα, Τομέας II. Ένα ελληνιστικό σπίτι («Σπίτι Α») στη θέση Νησί, Ρέθυμνο 1994*.
- Empereur - Hesnard 1987* J.-Y. Empereur - A. Hesnard, *Les amphores hellénistiques du monde Egéen*, στο P. Lénéque - J.-P. Morel (επιμ.), *Céramiques hellénistiques et romaines II*, Paris 1987, 9-71.
- ΈλλΚεο Αιγαίου* *Ελληνιστική κεραμική από το Αιγαίο / Hellenistic Pottery from the Aegean*, Μυτιλήνη 1994.
- ΈλλΚεο Ηπείρου, Αιτωλοακαρνανίας, Ιόνιων νησιών* *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια νησιά*, Αθήνα 2009.
- ΈλλΚεο Θεσσαλίας* *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος 2000.
- ΈλλΚεο Κρήτης* *Ελληνιστική κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά 1997.
- ΈλλΚεο Μακεδονίας* *Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία / Hellenistic Pottery from Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1991.
- ΈλλΚεο Πελοποννήσου* *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αίγιο 2005.

- Ephesos IX* V. Mitsopoulos-Leon, *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde 1. Keramik hellenistischer und römischer Zeit, Forschungen in Ephesos IX*, ii/ii, Wien 1991.
- Eretria II* I.R. Metzger, *Die hellenistische Keramik in Eretria, Eretria, Ausgrabungen und Forschungen II*, Bern 1969.
- Eretria IX* Kr. Gex, *Rotfigurige und weissgrundige Keramik, Eretria, Ausgrabungen und Forschungen IX*, Lausanne 1993.
- Θέμελης - Τουράτσογλου, Π. Θέμελης - Γ. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δεοβενίου*, Αθήνα 1997.
Τάφοι Δεοβενίου
- Georgiadou, *Totenkult und elische Grabkeramik spätklassischer und hellenistischer Zeit*, Thessaloniki 2005.
- Gortina I* A. Georgiadou, *Totenkult und elische Grabkeramik spätklassischer und hellenistischer Zeit*, Thessaloniki 2005.
- Isthmia III* Gortina I, Monografie della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, III, Roma 1988 (επιμ. Α. Di Vita).
- Hayes 1985 O. Broneer, *The Terracotta Lamps, Isthmia III*, 1977.
- Kabirion III* J.W. Hayes, *Sigillate orientali, EAA, Atlante delle forme ceramiche II, Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo tardo ellenismo e primo impero*, Roma 1985, 1-96.
- Καλτσάς 1983 U. Heimberg, *Die Keramik des Kabirions, Das Kabirenheiligtum bei Theben III*, Berlin 1982.
- KDS* N. Καλτσάς, Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου, *ΑΔ* 38 (1983), Μελέτες, 1-77.
- Kerameikos IX* J.N. Coldstream, *Knossos, The Sanctuary of Demeter, BSA Suppl. 8*, 1973.
- Kerameikos XI* U. Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos IX*, Berlin 1976.
- Kition-Bamboula IV* I. Scheibler, *Griechischen Lampen, Kerameikos XI*, Berlin 1976.
- Labraunda II* J.F. Salles, *Les niveaux hellénistiques, Kition-Bamboula IV*, Paris 1993.
- Médéon V* P. Hellström, *Pottery of Classical and Later Date. Terracotta Lamps and Glass, Labraunda II*, Lund 1965.
- Milet V, 1* C. Vatin κ.ά., *Médéon de Phocide V*, Paris 1976.
- Olynthus V* A.U. Kossatz, *Funde aus Milet. 1. Die Megarischen Becher, Milet V, 1*, Berlin 1990.
- Olynthus XI* D.M. Robinson, *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus, Olynthus V*, Baltimore 1933.
- Olynthus XIII* D.M. Robinson, *Necrolynthia, Olynthus XI*, Oxford 1942.
- Paphos III* D.M. Robinson, *Vases found in 1934 and 1938, Olynthus XIII*, Baltimore 1950.
- PergForsch 2* J.-W. Hayes, *The Hellenistic and Roman Pottery, Paphos III*, Λευκωσία 1991.
- Samaria-Sebaste III* J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon, Pergamenische Forschungen 2*, Berlin 1968.
- SCE IV, 3* J.W. Crowfoot - G.M. Crowfoot - K.M. Kenyon, *Samaria-Sebaste III, Reports of the Work in the Joint Expedition 1931-1935 and of the British Expedition 1935, The Objects from Samaria*, London 1957.
- Sciatbi* O. Vessberg - A. Westhølm, *The Swedish Cyprus Expedition IV, 3, The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, Stockholm 1956.
- Siebert 1978 E. Breccia, *La necropoli di Sciatbi. Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée d'Alexandrie*, Le Caire 1912.
- Stobi* G. Siebert, *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Péloponnèse à l'époque hellénistique*, EFA 233, Paris 1978.
- Tarsus I* V.R. Anderson-Stojanović, *Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton 1992.
- Thompson 1934 H. Goldman, *The Hellenistic and Roman Periods, Excavations at Gözli Kule, Tarsus I*, Princeton 1950.
- UM* H. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia III* (1934), σ. 311-480 (reprinted in H.A. Thompson - D.B. Thompson - S. Rotroff, *Hellenistic Pottery and Terracottas*, Princeton 1987).
- L.H. Sackett (εκδ.), *Knossos. From Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion, II, BSA Suppl. 21*, 1992.

Η οικονομία στην Πελοπόννησο κατά την ελληνιστική περίοδο

Α. Ριζάκης - Ι. Τουράτσογλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του αρχαίου κλασικού κόσμου υπήρξε ο πολιτικός κατακερματισμός του σε ένα πλήθος μικρών κρατικών οντοτήτων με διαφορετικούς θεσμούς και οικονομική συγκρότηση. Η πολιτική και οικονομική αυτή πολυφωνία, που χαρακτηρίζεται, κατά περίπτωση, τόσο από κεντρομόλες όσο και από κεντρόφυγες τάσεις, δεν μεταβλήθηκε ριζικά μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και την επέκταση του ελληνισμού στην Ανατολή.

Μέσα στον πολυπολιτισμικό κόσμο των Ελλήνων των τριών ηπείρων και των ελληνιζόντων «βαρβάρων», η οικονομία χαρακτηρίζεται από δύο στοιχεία: εκείνο της συνέχειας και εκείνο της αλλαγής. Και η μεν συνέχεια καθορίζεται από την εμμονή στην αρχή της αυτάρκειας με την προσήλωση στις παραδοσιακές μορφές απασχόλησης και παραγωγής, η δε αλλαγή προσδιορίζεται με την εισαγωγή νέων μεθόδων και τεχνικών καλλιέργειας, τη δημιουργία νέων αγορών, τέλος τη διεθνοποίηση του εμπορίου και τη διάδοση νέων τρόπων διαβίωσης.

Οι οποιοσδήποτε αλλαγές στον οικονομικό τομέα δεν φαίνεται να επηρέασαν την οικονομία των πόλεων της Πελοποννήσου, για το λόγο ότι η χερσόνησος βρέθηκε στο περιθώριο των πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων. Η γεωπολιτική κατάτμηση της χερσονήσου και οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις δεν συνέβαλαν στην ένταξη της περιοχής στο νέο οικουμενικό σύστημα, ούτε όμως και στη δημιουργία μιας ενιαίας περιφερειακής οικονομίας και αγοράς ασχέτως κατά πόσον ορισμένες πόλεις (π.χ. Μεσσήνη) γνωρίζουν μικρές περιόδους ανάκαμψης, της οποίας, ωστόσο, τα αίτια είναι δύσκολο να προσδιοριστούν (Salmon 2001). Από την άποψη αυτή ο ορθότερος τίτλος της παρούσας ανακοίνωσης θα ήταν «οι οικονομίες της Πελοποννήσου κατά την ελληνιστική περίοδο» (Burford 1965. Cartledge 1998. Πρβλ. Foraboschi 1984. Archibald κ.ά. 2001).

Οπωσδήποτε, η κατανόηση της ιδιαιτερότητας αυτής της οικονομίας είναι δυνατή μόνον εφόσον αναδειχθούν τόσο οι εσωτερικοί όσο και οι εξωτερικοί παράγοντες, οι οποίοι την επηρέασαν, πρωτίστως οι πολιτικοί, δεδομένου ότι στον αρχαίο κόσμο η οικονομία δεν υφίσταται ως ανεξάρτητη δράση, αλλά αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της πολιτικής.

Α. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΚΗΝΙΚΟ

Μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) και την κατανομή της αυτοκρατορίας στους Διαδόχους, η Μακεδονία, ως κυρίαρχη πολιτική δύναμη στον ελλαδικό χώρο, αναλαμβάνει εν είδει εγγυητού, κυρίως μετά το 272 π.Χ., την προστασία των πόλεων της Νότιας Ελλάδος από κάθε μορφής διεκδίκηση των Πτολεμαίων ή και άλλων φιλόδοξων αντιπάλων (Walbank 1984². Briscoe 1978). Η

πολιτική και στρατιωτική κυριαρχία της Μακεδονίας στο νότο απαιτούσε την κατοχή και τον έλεγχο, μέσω των στρατιωτικών φρουρών, της Δημητριάδος, της Χαλκίδος, του Πειραιώς και της Κορίνθου (Will 1966, 194-195). η πολιτική της, μάλιστα, επιρροή, ειδικότερα στην Πελοπόννησο, διευκολυνόταν από τους εχθρούς της Σπάρτης και από τις πόλεις που διοικούσαν φιλομακεδόνες τύραννοι (Πολύβιος Π. 41, 10. Πρβλ. Fellmann 1930, 47 κ.ε. Heuss 1937, 56 κ.ε. Will 1966, 195-196. Shipley 2008). Ο έλεγχος αυτών των στρατηγικών θέσεων από τη μια πλευρά εμπόδιζε τη διείσδυση των Πτολεμαίων στον ελληνικό χώρο και από την άλλη την επέκταση της Αιτωλικής Συμπολιτείας (Will 1966, 310).

Το σχήμα αυτό απειλήθηκε προσωρινά από τη συμμαχία Σπάρτης-Αθηνών και ορισμένων πόλεων της Πελοποννήσου και από την επέμβαση του Πτολεμαίου Β' (Will 1966, 196-205. Habicht 1994², 143 κ.ε.) κατά τη διάρκεια του Χρεμωνίδειου πολέμου (267-262 π.Χ.). Το γεγονός, ωστόσο, εκείνο που δημιούργησε βαθύ ρήγμα και μεγάλες δυσκολίες στη μακεδονική παρουσία υπήρξε η ανάδειξη, κατά την ίδια περίοδο, της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας, ως νεοπαγών δυνάμεων, αντίπαλον δέος στην από βορράν κηδεμονία.

Οι Αιτωλοί (Scholten 2000), εκμεταλλευόμενοι την ευνοϊκή συγκυρία της ενασχόλησης του Αντιγόνου Γονατά με διευθέτηση εσωτερικών προβλημάτων στη χώρα του, επεξέτειναν τις κτήσεις τους στην Κεντρική Ελλάδα και διεύρυναν τις ζώνες επιρροής τους και έξω από αυτήν (Benecke 1934). Ειδικότερα, μάλιστα, στην Πελοπόννησο, χρησιμοποίησαν την εκχώρηση της *ισοπολιτείας* για την επέκταση της επιρροής τους στη Φιγαλία και τη Μεσσηνία (Syll.³ 572. Πρβλ. Gawantka 1975, 212, αρ. 30).

Οι Αχαιοί, από την άλλη πλευρά, με τον Άρατο επικεφαλής, προσάρτησαν στη Συμπολιτεία τη Σικυώνα (251 π.Χ.), η οποία μαστιζόταν από έντονα κοινωνικά προβλήματα. Χάρη στην οικονομική βοήθεια του Γονατά στην αρχή και αργότερα των Πτολεμαίων (250 π.Χ.), ο Άρατος κατόρθωσε να αποτρέψει τον κίνδυνο κοινωνικής αναταραχής (Walbank 1933, 34-36. Walbank 1957, 235 κ.ε. Holleaux 1968). Η αποφασιστική εντούτοις ενέργεια υπήρξε η κατάληψη της Κορίνθου (243 π.Χ.) και η εκδίωξη της μακεδονικής φρουράς (Bastini 1987. Roy 2003). Η προσάρτηση, μάλιστα, στο Κοινό, λίγα χρόνια αργότερα, της Μεγαλοπόλεως και του Άργους ανέδειξε τη Συμπολιτεία σε μια αξιόλογη πολιτική δύναμη (Urban 1979). Επιτυχία, οπωσδήποτε, εφήμερη, αφού μετά τη μάχη στη Σελλασία (222 π.Χ.), η Μακεδονία ανέκτησε τις περισσότερες από τις χαμένες πελοποννησιακές της κτήσεις. Η κατάσταση δεν θα παραμείνει, ωστόσο, σταθερή, αφού η μακεδονική κυριαρχία απειλήθηκε σοβαρά κατά τον πρώτο Μακεδονικό πόλεμο, καιρία, ωστόσο, κατά το δεύτερο, οπότε ο Φίλιππος Ε', μετά την ήττα στις Κυνός Κεφαλές (197 π.Χ.), αναγκάστηκε να περιοριστεί στα όρια του παλαιού μακεδονικού βασιλείου.

Από τη νέα τάξη πραγμάτων επωφελήθηκαν εδαφικά και πολιτικά οι Αχαιοί, οι οποίοι με τη στήριξη της Ρώμης επεξέτειναν την κυριαρχία τους σε ολόκληρη την Πελοπόννησο, ακόμη και σε βάρος των πρώην συμμάχων της Ρώμης (Μεσσήνη, Ήλις και Σπάρτη). Η νέα αυτή ισορροπία είναι που θα χαρακτηρίζει την πολιτική των επόμενων πενήντα περίπου χρόνων, μέχρι τη σύγκρουση της Αχαϊκής Συμπολιτείας με τη Ρώμη, σύρραξη η οποία καταλήγει και στη διάλυσή της (146 π.Χ.) (Nottmeyer 1995). Η περίοδος που ακολουθεί έως την άνοδο του Αυγούστου χαρακτηρίζεται από μια αύξουσα πολιτική και οικονομική παρακμή των πόλεων, οι οποίες ζουν πια στον αντίκτυπο των συγκρούσεων της φθίνουσας ρωμαϊκής δημοκρατίας (Briscoe 1967. Rizakis 2001. Ριζάκης 2004).

B. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

α. Γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία

Η Πελοπόννησος είναι μια περιοχί έντονων γεωμορφολογικών αντιθέσεων, της οποίας το μεγαλύτερο μέρος καλύπτεται από ορεινούς όγκους με πυκνή δασώδη βλάστηση. Οι πεδινές εκτάσεις περιορίζονται στις παραλιακές κυρίως ζώνες και στις κοιλάδες των ποταμών και σε ορισμένα υψίπεδα στο

εσωτερικό. Από αυτές οι μεγαλύτερες είναι εκείνη που εκτείνεται στη βορειοδυτική Πελοπόννησο (στα σύνορα Ηλείας-Αχαΐας), καθώς και οι πεδιάδες της Αργολίδος, της Λακωνίας, της Μεσσηνίας και της Κορίνθου.

Στην περιοχή ευδοκμεί η γνωστή τριάς των μεσογειακών καλλιιεργειών (Isager - Skydsgaard 1992. Kloft 1992), δηλαδή των δημητριακών (Amouretti 1979 και 1986), της αμπέλου και της ελαίας (Amouretti - Brun 1993. Πίκουλας 1995. Brun 2003 και 2003α). Παρόλο ότι η μονοκαλλιέργεια είναι άγνωστη, ορισμένα εδάφη θεωρούνται περισσότερο πρόσφορα για την καλλιέργεια της αμπέλου ή της ελαίας. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πάντως, η κατάκτηση του χώρου σε μικρής έκτασης αξιοποιήσιμες γαίες οδηγεί στην αναγκαστική προώθηση ποικίλων μορφών εκμετάλλευσης και σε μια αυτάρκεια αγαθών (Rougemont 1991. Roy 1999), γεγονός που εξηγεί τη μικρή κλίμακα του εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου. Αναφορικά με την ποιότητα του παραγόμενου οίνου, αυτή, κατά πως συνάγεται, δεν φαίνεται να κατόρθωσε ποτέ να συναγωνιστεί εκείνη των φημισμένων κρασιών της Θάσου, της Ρόδου ή της Κνίδου.

Η παράκτια αλιεία είναι πλούσια και ασκείται στις ιχθυοφόρες ζώνες του κόλπου της Ερμιονίδος, των Πατρών, της περιοχής μεταξύ του ακρωτηρίου Μαλέα και Ελαφονήσου, καθώς και μεταξύ Κορώνης και Φοινικούντος. Τα πυκνά δάση της χερσονήσου αποτελούσαν καταφύγιο για πλούσια θηράματα (κάπροι, έλαφοι: περιοχή Φολόης, άρκτοι: Ταύγετος), ενώ η κτηνοτροφία συνιστούσε μια γενικευμένη πλουτοπαραγωγική ενασχόληση, με την παρατήρηση ότι η εκτροφή ιπποειδών χαρακτηριζόταν κυρίως, την Αρκαδία, την Αργολίδα και την Επιδαυρία (Chandezon 2003).

Στην αρχαιότητα η Αρκαδία, η Ηλεία και η Λακωνία ήταν γνωστές για το δασικό τους πλούτο, ο οποίος κατελάμβανε μεγάλη έκταση: η ξυλεία των περιοχών αυτών, προορισμένη για την κατασκευή πλοίων και οικιών, ήταν υποδεέστερη αυτής της Μακεδονίας, αλλά καλύτερη εκείνης της Εύβοιας και του Παρνασσού (Meiggs 1982).

Από τα αξιολογότερα λατομεία σε λειτουργία κατά τους ελληνιστικούς χρόνους θα πρέπει να αναφερθεί αυτό του Ταινάρου που παρήγε το γνωστό μάρμαρο rosso antico (Μόσχου κ.ά. 1998), αφού η εκμετάλλευση των λατομείων των Κροκεών που παρήγαν το verde antico – το marmor lacaedemonium των πηγών – άρχισε κατά την εποχή του Αυγούστου (Dubois 1908. Dworakowska 1969 και 1975).

β. Οικοδομικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες

Οι οικοδομικές δραστηριότητες αφορούν κυρίως στον ευπρεπισμό των πόλεων με κτίρια, την ανάληψη αναστηλωτικών εργασιών συντήρησης και σπανιότερα την ίδρυση νέων οικιστικών συνόλων. Αν εξαιρέσει κανείς το Λεόντιον, ίδρυμα του Αντιγόνου Γονατά το 267 π.Χ., δεν παρατηρούνται στην Πελοπόννησο ιδρύσεις νέων πόλεων, όπως συνέβη στο βασίλειο της Μακεδονίας και τα αντίστοιχα δορυκτητα της Ανατολής. Αντίθετα, η δυναστική πολιτική των ελληνιστικών μοναρχών εφάρμοσε στην περίπτωση της Πελοποννήσου την πρακτική της επανίδρυσης υπαρχουσών ήδη πόλεων (π.χ. Αίγεια [;]) και σε μερικές περιπτώσεις της αλλαγής του ονόματός τους (Σικυών-Δημητριάς: 303 π.Χ., Μέθανα-Αρσινόη: 268 π.Χ., Μαντίνεια-Αντιγόχεια: 223 π.Χ.).

Οι ελληνικές πόλεις επενδύουν την εποχή αυτή, περισσότερο παρά ποτέ άλλοτε, στον καλλωπισμό των δημόσιων χώρων με κτίρια και έργα τέχνης (Damaskos 1999). Αυτή είναι και η πλέον σημαντική οικονομική δραστηριότητα, κατά την περίοδο. Τα εκτεταμένα οικοδομικά προγράμματα, που υλοποιούνται την εποχή αυτή τόσο σε οικιστικά όσο και σε κέντρα λατρείας και προσκυνηματικών συναθροίσεων, αφορούν σε μνημειακά έργα προβολής της ιδιαιτερότητας του εθνικού χαρακτήρα της συγκεκριμένης πόλης που τα προγραμματίζει, όσο και στον εμπλουτισμό χώρων μεγάλης επισκεψιμότητας με κτίρια στέγασης αρχών, κατάλυσης επισκεπτών και τόπων άθλησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης αποτελεί η Μεσσήνη (Θέατρο: 3ος αι. π.Χ., Κρήνη Αρσινόη: α' φάση 3ος αι. π.Χ., Ασκληπιείον: μετά το 215/4 π.Χ., Βαλανεϊόν: 4ος-2ος αι. π.Χ., Ηρώων Δ: μέσα 2ου αι. π.Χ., Ιερο-

θύσιον: 1ος αι. π.Χ., Γυμνάσιον-Στάδιον: 3ος αι. π.Χ., Ναός Ποσειδώνος: 3ος αι. π.Χ.) (Θέμελης 1999), ενώ της δεύτερης κατηγορίας η Ολυμπία (Πρόπυλο Κρύπτης προς στάδιον: 200 π.Χ., Στοά ναυάρχου Καλλικράτους προς τιμή του Πτολεμαίου Β' και της Αρσινόης: 284-246 π.Χ., «Ελληνικό κτίριο», Γυμνάσιον: 2ος αι. π.Χ., Παλαιόστρα: 3ος αι. π.Χ., Θεηκολεών: ελληνιστικοί χρόνοι) (Mallwitz 1972) και η Επίδαυρος (Ιερό Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιού, Εστιατόριον: 4ος-3ος αι. π.Χ., Καταγώνιον: 4ος-3ος αι. π.Χ., Προπύλαια: 4ος-3ος αι. π.Χ., Επιδότειον: 4ος-3ος αι. π.Χ., Στοά Κότους: 3ος αι. π.Χ., Μεγάλο ανάλημμα στο ιερό: αρχές 3ου αι. π.Χ.).

Από το αυτό πνεύμα διαπνεόμενες και μικρότερες πόλεις ή ιερά, αποπειρόνται και αναλαμβάνουν ορισμένες φορές ιδιαίτερα φιλόδοξα σχέδια, των οποίων, ωστόσο, δυσκολεύονται αφάνταστα να εκπληρώσουν τις οικονομικές υποχρεώσεις. Πλούσιοι πολίτες ή ξένοι ευεργέτες επωμίζονται αυτή τη δαπάνη (Gauthier 1985): ο φημισμένος γλύπτης Δαμοφών, για παράδειγμα, τιμάται για τη χειρονομία του να χαρίσει στην πόλη της Λυκόσουρας 3.546 αργυρά τετράδραχμα, ποσόν που αποτελούσε μέρος της αμοιβής του για την κατασκευή του λατρευτικού αγαλματικού συντάγματος της Δεσποίνης (Θέμελης 1993, Themelis 1994 και 1996).

Αξιοπρόσπεκτη είναι αυτή την περίοδο και η ανάπτυξη ενός ή περισσότερων εργαστηρίων επιτύμβιων διακοσμημένων στηλών στη δυτική Αχαΐα (Papapostolou 1993), γεγονός που καταδεικνύει την ύπαρξη πλούτου και ευμάρειας, παρόλο ότι η περιοχή είχε ιδιαίτερα δοκιμαστεί από δηώσεις και καταστροφές κατά τη διάρκεια του Κλεομενικού, του Συμμαχικού και του πρώτου Μακεδονικού πολέμου. Καλλιτεχνικές δημιουργίες στον τομέα της γλυπτικής έχει να επιδείξει και η Σπάρτη (Papaëfthimiou 1992 και 1993).

Από τις άλλες τέχνες, ταπεινές οπωσδήποτε, η κεραμική παραγωγή (Πετρόπουλος 2005) απευθύνεται κατά κανόνα στο εντόπιο αγοραστικό κοινό με τέχνηρα που εν πολλοίς αποτελούν απομιμήσεις προϊόντων ξένων εργαστηρίων με μεγάλη απήχηση (όπως για παράδειγμα εκείνο των Αθηνών). Περιφερειακού χαρακτήρα φαίνεται να είναι οι ανάγλυφοι σκύφοι του εργαστηρίου της Σπάρτης (Ραυτοπούλου 2004, Ζαβού 2005) και των Λουσών (Rogl 2001), οι λύχνοι των Πατρών (Κυριακού 1994), οι λευκές λάγνηοι της Πύλου (Καλτσάς 1983) και τα προϊόντα της κατηγορίας της «Δυτικής Κλιτύος» στην Κόρινθο (Anderson 2000). Ειδικά με τους σκύφους, μόνον η παραγωγή του Άργους προορίζεται (Siebert 1978, Bilde 1996), όπως πιστεύεται, για εξαγωγή, ενώ πρωτότυπη παρουσιάζεται και η κατασκευή των λεγόμενων ηλειακών ληγύθων (Sinn 1978, Georgiadou, *Totenkult und elische Grabkeramik*) με διάδοσή τους κατά μήκος της δυτικής Πελοποννήσου και της Αιτωλοακαρνανίας, όπου παρατηρήθηκαν και απομιμήσεις της. Τελευταία υποστηρίζεται με επιχειρήματα και η ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων κατασκευής οξυπύθμενων αμφορέων (Κόρινθος, Αίγιο, Δύμη), χωρίς, ωστόσο, να είναι πάντοτε γνωστό το εμπορεύσιμο προϊόν που διακινούσαν στους χώρους της Ανατολικής και της Δυτικής Μεσογείου, όπου αυτοί βρέθηκαν (Koehler 1978, Vandirer - Koehler 1986, Koehler 1992, Whitbread 1995, Nielsen-Houby κ.ά. 2000, Wolff 2004, Göransson 2004)¹.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί το παράδοξο που εμφανίζει η ελληνιστική κεραμική στο σύνολό της: ενώ κατά τους μεταλεξάνδρειους χρόνους δημιουργήθηκε στην ελληνική οικουμένη μια καλλιτεχνική κοινή (κατ' αντιστοιχία προς τη γλωσσική κοινή), η οποία έτεινε στην παραγωγή ενός ομογενοποιημένου στην άρθρωσή του σχηματολογίου προϊόντων του κεραμικού τροχού, οι τοπικές εκφάνσεις του γενικού τύπου παρουσίασαν όλο και μικρότερη κινητικότητα αναφορικά με τη διάδοσή τους πέραν των περιορισμένων ορίων του τόπου κατασκευής τους (Davies 1984², 275).

¹ Κατά τον Δ. Κουρκουμέλη (Kourkoumelis-Rodostamos 1988 και Κουρκουμέλης 1990 και 2000), οι αμφορείς τύπου Β της Κορίνθου είναι κερραϊκοί.

Στον τομέα της μικροκαλλιτεχνίας και της υαλουργίας, τέλος, περιορισμένη φαίνεται να υπήρξε η παραγωγή κοσμημάτων από πολύτιμα μέταλλα – περιοριζόμενη οπωσδήποτε στα μεγάλα αστικά κέντρα (Παπαποστόλου 1977 και 1978) – και μάλλον επεισόσια από τη Δύση τα millefiori της Πύλου (Παπαθανασόπουλος 1966).

γ. Εμπόριο και ανταλλαγές αγαθών: εμπράγματα και εγχρήματα οικονομία

Η Κόρινθος δεν είναι μόνο το μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο της χερσονήσου, αλλά και το μεγαλύτερο βιοτεχνικό (Engels 1990. Williams II 1993. Πρβλ. και Freitag 1997). Μία από τις βιοτεχνικές δραστηριότητες ήταν η χαλκούργια και περίφημα στην αρχαιότητα υπήρξαν τα χαλκά τέχνεργα (πτυκτά κάτοπτρα, αγγεία, ξίφη) με μεγάλη διάδοση (Sideris 2000 και 2003). Οι γνωστοί *βάνανσοι* και *εργαστηριακοί* του Πολυβίου (38, 12, 5), των οποίων ο αριθμός δεν ήταν ευκαταφρόνητος, αυτές και άλλες τέχνες υπηρετούσαν.

Η πρακτική του ανταλλακτικού εμπορίου, ο γνωστός αντιπραγματισμός, εξακολούθησε να κυριαρχεί και αφορά τόσο στις διεθνείς ανταλλαγές όσο και στις περιφερειακές. Παρόλο ότι αλλού το διεθνές εμπόριο γνωρίζει άνθηση σε επιλεγμένα κοσμοπολίτικα κέντρα, διαμετακομιστικού κυρίως χαρακτήρα, ή σε τόπους παραδοσιακά εξειδικευμένης παραγωγής, η πλειονότητα των ανταλλαγών αγαθών πρώτης ανάγκης στην Πελοπόννησο περιορίζεται σε περιφερειακή κλίμακα.

Χαρακτηριστικά είναι δύο παραδείγματα ανταλλαγής αγαθών πρώτης ανάγκης σε περιφερειακή κλίμακα. Το πρώτο το οποίο παραθέτει ο Πausanias (4, 35, 6) αναφέρεται σε ιλλυριούς πειρατές, οι οποίοι μεταμφιεσμένοι σε εμπόρους αποβιβάζονται μπροστά από τα τείχη της Μεθώνης και προσποιούνται ότι δήθεν προτίθενται να ανταλλάξουν εμπορεύματα με τους εντόπιους κατοίκους. Οι τελευταίοι, τους οποίους κατά το σχέδιό τους τελικά αιχμαλωτίζουν, διαθέτουν για τις δοσοληψίες μόνον κρασί (Πρβλ. Baladié 1980, 177-179). Το δεύτερο παράδειγμα παραδίδεται στη *Ρητορική* του Αριστοτέλους (1365a, 1367b) και αφορά στην περίπτωση ενός αθλητή, ο οποίος επαίρεται ότι μετέφερε προς εμπορία πεζή, από το Άργος στην ορεινή αρκαδική ενδοχώρα, ψάρια σε καλάθια, επ' ώμου. Η πώληση ιχθυρών από την Αργολίδα στην ενδοχώρα μαρτυρείται εξάλλου και από επιγραφή της Επιδάουρου (IG IV, 1², 123=SEG XI, 1950, 423, στ. 21-29. Πρβλ. και Baladié 1980, 219).

Σε περιφερειακή κλίμακα κινούνται και τα προϊόντα της βιοτεχνικής παραγωγής, η οποία κατά κανόνα ικανοποιεί την τοπική ζήτηση, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις – και αυτό μόνο στα χρόνια αμέσως μετά την κατάκτηση – τα προϊόντα της τροφοδοτούν ξένες αγορές. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά η εμπορία της φημισμένης πορφύρας της Ερμιονίδος, από το όστρεο *murex*, μεγάλες ποσότητες της οποίας βρέθηκαν στα Σούσα, όταν η πόλη κατελήφθη από τον Αλέξανδρο (Πλούτ., *Αλεξ.* 36, πρβλ. και Στράβ. III, 16, 4): φημισμένη υπήρξε και η πορφύρα της Λακωνικής (Πaus., 3, 21, 6).

Στα εξαγώγιμα προϊόντα συγκαταλέγονται η οικοδομική και η ναυπηγήσιμη ξυλεία, λατομική ύλη γενικής χρήσης (Burford 1969), καθώς και τα μάρμαρα, όπως το αποκαλούμενο *rosso antico* του Ταϊνάρου, αφού έργα κατασκευασμένα από το υλικό αυτό παραδίδονται από τη Σπάρτη, αλλά επίσης την Κρήτη και τη Δήλο (επιτύμβιες στήλες, αναθηματικά ανάγλυφα και τιμητικοί βωμοί) (Baladié 1980).

Το εμπόριο με την Ιταλία αρχίζει να γνωρίζει ανάπτυξη με την εμπλοκή της τελευταίας στα ελληνικά πράγματα: οπωσδήποτε, ένα μέρος των ανταλλαγών είχε σχέση με την παρουσία του ρωμαϊκού στρατού και τις διαρκείς επιχειρήσεις του στην Ανατολή, αλλά και με την παρουσία ιταλών εμπόρων και τραπεζιτών (*negotiatores*), κυρίως κατά τον 1ο αι. π.Χ. (Hatzfeld 1919. Zoumbaki 1998-1999).

Παρά την παραδοσιακή εσωστρέφεια της οικονομίας, η περιοδική οργάνωση εορτών, πανηγύρεων και συναθροίσεων, πανελλήνιου χαρακτήρα, σε πανάρχαια ιερά (Ολύμπια, Ίσθμια, Νέμεα), αλλά και σε νεοαναδειχθέντα (Επίδαυρος, Λυκόσουρα, Ανδανία) συντείνει στην τόνωση των ανταλλαγών (Linders - Alroth 1992), καθόσον είναι γνωστό ότι στις συγκεντρώσεις αυτές σύχναζαν, εκτός από τους προσκυνητές και αθλητές, επίσημοι απεσταλμένοι των πόλεων, καλλιτέχνες, τραπεζίτες κλπ., κατηγο-

ρίες απόμων που συνιστούσαν και ένα ουδόλως ευκαταφρόνητο αγοραστικό κοινό (Ligt - de Neeve 1988. Chandezon 2000. Andreau 2002. Dunand 2003).

Όπως και στον υπόλοιπο κόσμο των εγχρηματισμένων κοινωνιών, οι δοσοληψίες στην ελληνιστική Πελοπόννησο συντελούνται και με τη χρησιμοποίηση ρευστού χρήματος, είτε επείσακτου είτε παραγόμενου επιτοπίως (Πρβλ. Price 1987· Mørkholm 1991, στην οικεία θέση· Foraboschi 1994). Αντίθετα με την παλαιότερη έρευνα, η οποία υπερεκτιμούσε το ρόλο του χρήματος στον τομέα των εμπορικών ανταλλαγών, οι νεότερες τάσεις ακολουθούν μια άλλη προοπτική. Τώρα ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στις διάφορες λειτουργίες του χρήματος που αφορούν για παράδειγμα στη μισθοδοσία των υπαλλήλων της διοίκησης, αλλά και σε εκείνη των μισθοφόρων, στην πληρωμή επιχορηγιών στην πόλη εκ μέρους τρίτων εντοπίων ή αλλοδαπών, στη διακίνηση χρεών από δανεισμούς, στην καταβολή δασμών και φόρων, στη διακίνηση ρευστού λόγω εμπορικών πράξεων, στην αντιμετώπιση δαπανών για την ανέγερση μνημειακών κατασκευών, στις δαπάνες για τη διοργάνωση εορταστικών εκδηλώσεων (Davies 1984², 279 κ.ε. Πρβλ. Migeotte 1984 και de Callatay 1997 με βιβλιογραφία), τέλος σε αστάθιμους παράγοντες, όπως υπήρξαν, για παράδειγμα, οι ληστρικές παρεμβάσεις πειρατών με αποκομιδή χρηματική λεία.

Οπωσδήποτε, ενώ ο ρόλος του χρήματος στις αρχαίες κοινωνίες καταφαίνεται κυρίως από τα νομίσματα, μικρής συνηθέστατα αγοραστικής αξίας, που επισημαίνονται ως τυχαίες απώλειες της καθημερινότητας στο εσωτερικό των οικιστικών συνόλων (βλ. για παράδειγμα Grandjean 1998), η συμμετοχή αυτής της ίδιας της κοινωνίας στα διεθνή τεκταινόμενα ανιχνεύεται από τη σύνθεση των θησαυρικών συνόλων, καταθέσεων αποταμιευτικού χαρακτήρα ή αποκρύψεων ανάγκης, συγκείμενων ως επί το πλείστον από προϊόντα ισχυρών νομισματοκοπιών ή από δημοφιλείς για την εποχή νομισματικές εκδόσεις.

Έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. στους νομισματικούς «θησαυρούς» της Πελοποννήσου κυριαρχούν τα τετράδραχμα στο όνομα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τα οποία είχαν αποτελέσει τους μισθούς των απολυθέντων κατά το 330 π.Χ. (μετά την πυρπόληση της Περσεπόλεως) νοτιοελλήνων μισθοφόρων ή συνιστούσαν το δέλεαρ στρατολόγησης από τον αθηναίο Λεωσθένη, μετά το 324/3 π.Χ., στο Ταίναρο (Couvenhes 2008) αντιμακεδονικών δυνάμεων – με χρήματα, μάλιστα, που είχε υποκλέψει ο Άρπαλος από το θησαυροφυλάκιο του Μεγάλου Μακεδόνα (Touratsoglou 1998).

Οι μεγάλες αυτές αξίες του μακεδονικού χρήματος εντοπίζονται σε θησαυρικά σύνολα κυρίως από την Ηλεία και τη Μεσσηνία, αλλά και από την Αργαδία και την Αργολίδα, από όπου αναφέρεται ότι προερχόταν η πλειονότητα των πελοποννήσιων μισθοφόρων του Μεγάλου Αλεξάνδρου². Αντίθετα, η περιορισμένη παρουσία στην Πελοπόννησο στατήρων χρυσών στο όνομα του μακεδόνα βασιλέως (ή και των άμεσων διαδόχων του)³ εντοπίζεται σε σύνολα που απεκρύβησαν είτε σε περιοχές, όπου είχαν εγκατασταθεί μακεδονικές φρουρές (π.χ. Κόρινθος), είτε είχαν αποτελέσει πεδία διακίνησης μακεδονικών στρατευμάτων. Οπωσδήποτε, οι παρεμβάσεις αυτές σε χρυσό αποτελούν εξαίρεση στο γενικότερο τοπίο της νομισματικής κυκλοφορίας του χώρου, όπου κυριαρχούσε ο άργυρος.

Όσον αφορά στις αλεξάνδρειες δραχμές, αυτές κατέφθασαν σχετικά αργά στην Πελοπόννησο (περ. 300 π.Χ. κ.ε.). Κατά κανόνα είναι όψιμες κοπές μικρασιατικών νομισματοκοπειών και δεν αποτελούν, στην πλειονότητά τους, τους μισθούς των μακεδόνων στρατιωτών που απελύθησαν από τον Αλέξανδρο το 324 π.Χ., αφού προφανώς εκδόθηκαν για τους μισθοφόρους των Διαδόχων στην προ-

² Γενικά Πελοποννήσιοι (Αρρ. 1.24.2 και 2.20.5), Ηλείοι (Αρρ. 1.29,4 και 3,5,1). Όπως είναι γνωστό, οι απολυόμενοι έλαβαν εκτός από τους μισθούς τους (σε τετράδραχμα) και ένα εφάπαξ επίδομα 2.000 ταλάντων που επρόκειτο να κατανεμηθεί σε όλους ισόποσα.

³ Δεδομένου, μάλιστα, ότι κατά κανόνα η κατηγορία αυτή των νομισμάτων αποτελεί το κατεξοχήν περιεχόμενο πλείστων όσων «θησαυρών» που απεκρύβησαν στον κεντρικό (Χαλκιδική) και ανατολικό (Αμφίπολις) χώρο της παραδοσιακής Μακεδονίας, καθώς επίσης και σε περιοχές του βασιλείου των Οδρυσών.

σπάθειά τους να γίνουν αυτοί κύριοι του ελλαδικού χώρου. Στους «θησαυρούς» οι δραχμές σχεδόν πάντοτε συνυπάρχουν με τετράδραχμα (πρώιμα και ύστερα μεταθανάτια) στο όνομα του Αλεξάνδρου (Touratsoglou 1998).

Οι μεγάλες αξίες που κυριαρχούν κατά τον 3ο αι. π.Χ. και σύγκεινται κυρίως από τετράδραχμα, είναι στη συντριπτική τους πλειονότητα επείσακτες, περιπτωσιακές, στην τοπική νομισματική οικονομία της Πελοποννήσου, και οφείλουν την εκεί παρουσία τους στις πολεμικές συρράξεις και στις εξ αυτών συνέπειες, ενός Χρμεωνίδειου (268/7-262/1 π.Χ.) και ενός Συμμαχικού πολέμου (220-217 π.Χ.), για να περιοριστεί κανείς στις πλέον σημαντικές (τετράδραχμα Αθηνών, Δημητρίου Πολιορκητού, Πτολεμαίων, Λυσιμάχου, Αντιόχων, Αιτωλίας, Αντιόχου Ιέρακος κλπ.)⁴.

Οι οποιοσδήποτε σύγχρονες τοπικές νομισματοκοπίες σε άργυρο της αυτής κατηγορίας (τετράδραχμα, βλ. Mørkholm 1991, στις οικείες θέσεις), βασιλικές (Αρῆως: 267-265 π.Χ., Κλεομένους Γ': 227-222 π.Χ.), τυράννων (Νάβιος: 207-192 π.Χ.), ή και πόλεων (Άργους, Μεγαλοπόλεως: 270-260 π.Χ., Σικυώνος, Κορίνθου, Μεσσήνης, Ερμόνης, Πελλήνης: τέλη 3ου αι. π.Χ.), συνδέονται, κατά την επικρατούσα άποψη, με τα στρατιωτικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή κατά το β' μισό του 3ου αι. π.Χ., ήταν βραχύβιες και αντιπροσωπεύονται από ελάχιστα δείγματα της σχετικής παραγωγής. Η έκδοσή τους συντελέστηκε προφανώς σε αντιστάθμιση προς τα επείσακτα τετράδραχμα των ξένων δυνάμεων, πολλές από τις οποίες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στο διάστημα αυτό στην περιοχή (Μακεδόνες, Αιτωλοί). Δεν αποκλείεται, ωστόσο, ένας αριθμός από τα πελοποννησιακά αυτά τετράδραχμα – καθώς και αριθμός επείσακτων μακεδονικών, μικρασιατικών και πτολεμαϊκών της αυτής κατηγορίας (βλ. Bringmann 1993 και 2001. Bringmann - Steuben 1995. Noeske 2000) – να υποστηρίξαν, όπως συνέβη και αλλού, οικοδομικές, καλλιτεχνικές, καθώς και αμυντικού χαρακτήρα δραστηριότητες μεγάλης κλίμακας (Ασκληπιείον Μεσσήνης, τείχη Σπάρτης).

Παράλληλα, καθ' όλο το διάστημα από τον 4ο έως και το γ' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. (λίγα χρόνια πριν από τη μάχη στη Σελλασία, το 222 π.Χ.), τις μεγάλες αξίες συνοδεύουν και στατήρες (αργυροί) των Θηβών (έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.), της Αιγίνης και της Ήλιδος (σχεδόν αδιάλειπτα), του Βοιωτικού Κοινού, καθώς και της Κορίνθου και των αποικιών της (σποραδικά). Οι κοπές αυτές ασφαλώς αποτελούν δείγματα που εκπροσωπούν είτε πολιτικές καταστάσεις του άμεσου παρελθόντος (θηβαϊκή παρουσία στην Πελοπόννησο), είτε αναφέρονται σε οικονομικές επιρροές εκ μέρους τρίτων (Αίγινα), είτε στη δραστηριότητα μεγάλων εμπορικών κέντρων ιδιαίτερης άλλοτε σπουδαιότητας (Κόρινθος).

Στο αυτό διάστημα εντοπίζεται, σε διαχρονική θεώρηση, η παρουσία πελοποννησιακών εκδόσεων μικρότερων αξιών, όπως είναι αυτές των νομισματοκοπειών της Σικυώνος και του Άργους (κυρίως τριώβολα), καθώς και της Κορίνθου (δραχμές, χαλκά) – εκδόσεις οι οποίες αντικατοπτρίζουν το είδος του διακινούμενου σε καθημερινή βάση χρήματος.

Από τα προϊόντα των νομισματοκοπειών με έδρα τόπους εκτός της χερσονήσου, στην Πελοπόννησο κατέληξαν το αυτό διάστημα τριώβολα των Οπουντίων Λοκρών και της Φωκίδος, καθώς επίσης και τα απανταχού παρόντα τετρώβολα της Ιστιαίας (σποραδικά). Οι εν λόγω υποδιαίρεσεις συμπορεύονται με εκείνες από τη Σικυώνα και το Άργος.

Η περίοδος μετά το Συμμαχικό πόλεμο (217 π.Χ. κ.ε.) (Fine 1940) έως και τα τέλη περίπου του 1ου

⁴ Πρώιμα μεταθανάτια στην αρχή και όψιμα μεταθανάτια στη συνέχεια τετράδραχμα στο όνομα του Αλεξάνδρου Γ', του Φιλίππου Γ', των Αθηνών παλιάς τεχνοτροπίας, του Δημητρίου Πολιορκητού, των Πτολεμαίου Α', Β' και Γ', του Λυσιμάχου, των Αντιόχου Α' και Β', της Αιτωλίας, του Αντιόχου Ιέρακος, του Σελεύκου Γ' και της Εφέσου. Και τα μεν αθηναϊκά τετράδραχμα κατά κανόνα συνοδεύουν στους «θησαυρούς» τα αλεξάνδρεια ως πάρισα εκείνων, οπότε και αποτελούν, τρόπον τινά, φυσικό συμπλήρωμά τους, οι εκδόσεις, ωστόσο, του Αντιόχου Ιέρακος, του Σελεύκου Γ' και της Εφέσου συνόδευαν τον Δώσωνα και τους στρατιώτες του κατά την επιστροφή τους από την Καρία (226/5 π.Χ.).

αι. π.Χ. ανήκει αποκλειστικά σχεδόν στα προϊόντα της νομισματοκοπίας των πόλεων μελών της Αχαικής Συμπολιτείας (Psoma - Tsangari 2003) – χαλκά νομίσματα και αργυρά τριώβολα –, γεγονός που φέρει στο νου το κείμενο του Πολυβίου (II. 37, 10-11) αναφορικά με τη χρήση κοινού νομίσματος: *και νόμοις χρῆσθαι τοῖς αὐτοῖς καὶ σταθμοῖς καὶ μέτροις καὶ νομίσμασι, πρὸς δὲ τούτοις ἄρχουσι, βουλευταῖς, δικασταῖς τοῖς αὐτοῖς*. Κατά την επικρατέστερη θεωρία, τα αργυρά τριώβολα ετέθησαν σε κυκλοφορία ως ημερήσια αποζημίωση για παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών (Thompson 1968. Τουράτσογλου - Τσούρη 1991).

Τους θησαυρούς τώρα πλαισιώνουν και λίγα δίδραχμα της Ρόδου, καθώς και χαλκά του Πτολεμαίου Γ', κατάλοιπα τα μεν πρώτα του ροδιακού ενδιαφέροντος προς το Άργος (G. Vollgraff, *Mnemosyne* 64 (1916), 219-238: αποστολή 100 ταλάντων για την ενίσχυση της οχύρωσης κατά τη δεκαετία του 240 π.Χ.), τα δε δεύτερα χρηματικών αποστολών προς τον Κλεομένη Γ' (βλ. τελευταία Chrysanthaki 2005). Ανευρίσκονται, επίσης, τριώβολα Λαμίας και Αινιάνων, καθώς και χαλκά του Φιλίππου Ε', καταλεπτωκότα στοιχεία συμπαρασυρθέντα με τις προς νότο επιδρομές και αποκρυβέντα σε χρόνους χαλεπούς.

Είναι προφανές ότι η υποχώρηση της μακεδονικής παρουσίας των Αντιγονιδών είχε ως αποτέλεσμα η περιοχή να επιστρέψει στην εσωτερική νομισματοκοπία των πόλεων και των Κοινών, και φυσικά στον άργυρο, αναμένοντας τους ρωμαϊκούς αετούς που καιροφυλακτούν και επιχαιρούν.

Γ. ΔΙΑΚΥΜΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Παρά το γεγονός ότι η περίοδος, που εγκαινιάστηκε με τη δημιουργία των μεγάλων ελληνιστικών βασιλείων, δεν προσέφερε στην Πελοπόννησο τις ιδανικές συνθήκες για την οικονομική της ανάπτυξη, η κατάσταση της οικονομίας των πόλεων δεν φαίνεται να επιδεινώθηκε, τουλάχιστον στην αρχή. Η επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα, αλλά και οι ανασκαφές, στις περισσότερες περιοχές της χερσονήσου, δεν κατέδειξαν εγκατάλειψη οικισμών στην ύπαιθρο – σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις, αντίθετα, διαπιστώνεται ανάπτυξη νέων αγροτικών εγκαταστάσεων, γεγονός που θα μπορούσε να υποδηλώνει οικονομική ευρωστία και ανάπτυξη (Boyd - Rudolph 1978. Hodkinson - Hodkinson 1981. Runnels - van Andel 1987. Wright κ.ά. 1990. Petropoulos - Rizakis 1994. Jameson κ.ά. 1994. Alcock 1996. Cavanagh κ.ά. 1996. Wells - Runnels 1996. Cavanagh 2002. Forsén 2003. Pinakoulaki 2003).

Η οικονομία των πόλεων αρχίζει να δοκιμάζεται από το β' μισό του 3ου αι. π.Χ. και εξής – εξαίρεση αποτελεί η Μεσσήνη (βλ. παραπάνω) – και οφείλεται τόσο στην επιθετική πολιτική της Αιτωλικής Συμπολιτείας, τις στρατιωτικές παρεμβάσεις εξωτερικών δυνάμεων και την πειρατεία, όσο και στη δημογραφική κρίση και την κοινωνική αναταραχή, η οποία απειλεί όχι μόνον την κοινωνική συνοχή στο εσωτερικό των πόλεων, αλλά και αυτή την ίδια την ύπαρξη του Αχαικού Κοινού.

Η δημογραφική κρίση οφείλεται στην υπογεννητικότητα, που κατά τον Πολύβιο (36.17, 5-8) αποδίδεται σε ηθικά αίτια, στις απώλειες έμφυχου υλικού κατά τη διάρκεια των πολέμων, στην εξωτερική μετανάστευση, αλλά και στην εκδίωξη ή την πώληση των κατοίκων μιας πόλης ως δούλων μετά από μια στρατιωτική ήττα (Αντιγόχεια, Μαντίνεια, Δύμη, Κόρινθος).

Η δημογραφική κρίση δεν θεραπεύεται με την εγκατάσταση σε αστικά κέντρα εποίκων (Rizakis 1990) στους οποίους εκχωρείται το δικαίωμα του πολίτου (Στύμφαλος, Δύμη, Τριπαία). Πολύ περισσότερο δεν θεραπεύεται με την πρόσκαιρη και ανεπιθύμητη, από τους εντοπίους, εγκατάσταση μακεδονικών ή πτολεμαϊκών φρουρών σε στρατηγικές θέσεις (Bagnall 1976. Foxhall 2004). Δεν θεραπεύεται, επίσης, ούτε με τις μετακινήσεις και εγκαταστάσεις ξένων πληθυσμών που παρατηρούνται, προφανώς με την έγκριση των αρχών της Αχαικής Συμπολιτείας (Ορχομενός, Στύμφαλος, Επίδαυρος), ούτε όμως και με αυθαίρετες και καταχρηστικές μεθοδεύσεις όπως αυτή της εγκατάστασης κιλίκων πειρατών στη Δύμη από τον Πομπήιο (67 π.Χ.) (Αππιανός, *Μιθριδ.* 96, 444. Πλούταρχος, *Πομπ.* 28, 7. Στράβων 8.7, 5).

Η λειψανδρία επηρεάζει εμμέσως αρνητικά και τη γεωργική εκμετάλλευση, αφού σε συνδυασμό

με άλλους παράγοντες οδηγεί στη συγκέντρωση μεγάλων εκτάσεων στη δικαιοδοσία των ολίγων (Dinahet 1985. Πρβλ. Baladié 1987 και Rizakis 1995) με αποτέλεσμα τις διαρκείς κοινωνικές συγκρούσεις. Το φαινόμενο αυτό που γνωρίζει εκρηκτικές διαστάσεις στη Σπάρτη, για παράδειγμα, οδηγεί σε επαναστάσεις και κοινωνικό χάος (De Ste. Croix 1981. Shipley 2001-2002) που με τη σειρά του προκαλεί και τις εξωτερικές επεμβάσεις της Μακεδονίας, των συντηρητικών αρχών της Αχαϊκής Συμπολιτείας και, τέλος, της Ρώμης. Η δημιουργία των μεγάλων ιδιοκτησιών, η οποία παράλληλα συνοδεύεται από έλλειψη εργατικού δυναμικού, έχει ως αποτέλεσμα την υπερβολική ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, πιθανότατα υποστηριζόμενης από ευνοϊκή φορολογία. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις η κατάσταση αυτή δημιουργεί προβλήματα διαχείρισης των βοσκοτόπων, ιδιαίτερα στις *εσχατιές*, στα όρια δηλαδή της επικράτειας κάθε πόλης, με συνέπεια να παρατηρούνται προστριβές ανάμεσα στους κατοίκους όμορων πόλεων και να αναζητούνται διέξοδοι με διαιτησία (Διαιτησία Μιλησίων και Ροδίων ανάμεσα στην Ερμιόνη και την Επίδαυρο: τέλη 3ου αι. π.Χ.)⁵. Η Λακωνία και η Αρκαδία έχουν να επιδείξουν το μεγαλύτερο αριθμό επιγραφικών κειμένων αυτής της κατηγορίας.

Από θεωρητική άποψη, η περίοδος που εγκαινιάζεται μετά τη μάχη στις Κυνός Κεφαλές (197 π.Χ.), την εξουδετέρωση της Μακεδονίας και την απομόνωση της Αιτωλίας προσέφερε στην Πελοπόννησο, για πρώτη φορά, τις ιδανικές συνθήκες για πρόσκαιρη οικονομική ανάκαμψη. Η σχετική ειρήνη, από τη μια, που επικράτησε στην περιοχή μετά από μια μακρά περίοδο συγκρούσεων, παρείχε στις πόλεις την ευκαιρία να επουλώσουν τις πληγές τους και να αφιερώσουν περισσότερες δυνάμεις στη θεραπεία των οικονομικών τους προβλημάτων. Από την άλλη, το κοινοτικό αχαϊκό δίκαιο δημιούργησε τις ευνοϊκές εκείνες προϋποθέσεις για ελεύθερη μετακίνηση, για σύναψη εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στις πόλεις εντός και εκτός του Κοινού, διευκολύνοντας τη μεταξύ πολιτών διαφόρων πόλεων επιγαμία και την απόκτηση έγγειας ιδιοκτησίας σε άλλα κέντρα της Συμπολιτείας. Οι ενδοκοινοτικές, μάλιστα, συναλλαγές διευκολύνονταν τώρα χάρη και στην εισαγωγή κοινού νομίσματος.

Παρά τις ευνοϊκές προϋποθέσεις, η Πελοπόννησος δεν θα κατορθώσει να επωφεληθεί από το αισιόδοξο κλίμα, αφού και κατά την περίοδο αυτή δεν εξέλιπαν οι εξωτερικές επεμβάσεις και οι πολεμικές αντιπαραθέσεις. Οι τελευταίες αφορούν αποκλειστικά τώρα στην αντίθεση των αρχών της Συμπολιτείας με τα απειθαρχα νέα μέλη του Κοινού, πρωτίστως τη Σπάρτη και τη Μεσσήνη. Και ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο το κόστος των πολεμικών επιχειρήσεων επιβάρυνε περισσότερο τις δυνάμεις που επενέβαιναν στο πλευρό της Συμπολιτείας (Μακεδονία, Ρώμη), τώρα επιβαρύνουν αποκλειστικά αυτό το ίδιο το κοινοτικό ταμείο. Επιπλέον, οι συγκρούσεις αυτές που υποδαυλίζονται από τη Ρώμη συντηρούν και ένα κλίμα διαρκών προστριβών και πολιτικής αστάθειας, η οποία ακυρώνει τα πλεονεκτήματα από την πολιτική συνένωση της Πελοποννήσου και τη διευκόλυνση της επικοινωνίας και των ανταλλαγών. Μέγα πρόβλημα, επιπροσθέτως, παραμένει η πειρατεία, η οποία σε καμιά περίπτωση δεν υποχωρεί παρά την κυριαρχία της Ρώμης.

Επιστολή μίας κρητικής πόλης του 185-175 π.Χ. προς το Κοινό των Αιτωλών συνοψίζει επιγραμματικά τις κοινωνικές συνθήκες που ίσχυαν κατά τη μέση ελληνιστική περίοδο σε τρεις παράγοντες: 1) στην οικονομική κρίση των πόλεων που οδηγεί στην αναζήτηση μισθοφορικής απασχόλησης (Launey 1987². Garlan 1988. Krasilnikoff 1992. Ducrey 2000), 2) στους κινδύνους από την πειρατεία και την εντατικοποίηση του δουλεμπορίου (Brulé - Oulhen 1997) και 3) στην υποβάθμιση των δημοκρατικών θεσμών με παράλληλη ανάπτυξη νέων σχέσεων μεταξύ πόλεων (*ισοπολιτεία*). Ένας μεγάλος αριθμός επιγραφών από τις πόλεις της Πελοποννήσου, όπως και από τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, επιβεβαιώ-

⁵ Ως εκ τούτου, ένα από τα σημαντικότερα προνόμια που επιδιώκουν οι παραμεθόριοι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί είναι αυτό της *επινομίας*. Πρόνομιο που επιτρέπει την ελεύθερη βοσκή σε εκτάσεις γειτονικών πόλεων και συνήθως εκχωρείται στο πλαίσιο της απονομής της *προξενείας* σε επίλεκτους πολίτες. Βλ. Chandezon 2003.

νουν αυτή τη διαπίστωση και αποκαλύπτουν δύο επιπλέον χαρακτηριστικά γνωρίσματα της περιόδου: 1) την εξάρτηση της ευημερίας, ακόμα και της επιβίωσης, των πόλεων από τη γενναιοδωρία πλούσιων πολιτών ή και επιφανών ξένων, συχνά ελληνιστικών βασιλέων (Bringmann 1993, 2000 και 2001. Bringmann - Steuben 1995), και 2) την ευρύτατη διάδοση εκπαιδευτικών, ψυχαγωγικών και πολιτισμικών δραστηριοτήτων, κατάδειξη της εξωστρέφειας των πολιτών προς αναζήτηση της τέχνης και της διασκέδασης με αποτέλεσμα την ενίσχυση του θεσμού του γυμνασίου και του θεάτρου. Στα γυμνάσια, μάλιστα, τώρα, οι αθλούμενοι ασκούνται και στις στρατιωτικές τέχνες. Πολύ περισσότερο τη στιγμή που οι πολεμικές συγκρούσεις, έστω και σε περιφερειακή κλίμακα, εντείνονται έχοντας θλιβερές επιπτώσεις, κυρίως στην αγροτική εκμετάλλευση και την παραγωγή, καθώς οι νικητές δεν περιορίζονται μόνο στην εξουδετέρωση των αντιπάλων, αλλά επιδίδονται και στην καταστροφή των καλλιεργειών, την κατασκαφή των γεωργικών υποδομών, αλλά και την υποκλοπή βοσκημάτων. Χαρακτηριστικά για την περίπτωση είναι τα παραδείγματα από την ανάλογη συμπεριφορά των Αχαιών κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Σπάρτης και αργότερα της Μεσσήνης(:

Η σιτοδεία που πλήττει ορισμένους τόπους (Garnsey 1988), είτε εξαιτίας δυσμενών καιρικών συνθηκών, είτε ως αποτέλεσμα εκχερσώσεων αρόσιμων γαιών από εχθρικές δυνάμεις, αντιμετωπίζεται συνηθέστατα με αποστολές σιτηρών από τους σιτοβολώνες των Πτολεμαίων και των Ατταλιδών σε ένδειξη συμπαράστασης προς την πάντων τροφόν Ελλάδα. Οπωσδήποτε, η γεωργική παραγωγή αλλά και το εμπόριο υποφέρουν και από την πειρατεία (Foucart 1906. Dell 1967. Brulé 1978. Braccesi 2005), ενδημικό φαινόμενο της περιόδου που ασκείται συστηματικά από περιφερειακές δυνάμεις (Αιτωλία, Ιλλυρία, Κρήτη), με τις οποίες συμπράττουν ενίοτε και πόλεις της Πελοποννήσου (Σπάρτη), και η Κεφαλληνία. Ιδιαίτερα οι δηώσεις, οι αρπαγές, οι αιχμαλωσίες και οι ληηλασίες των παράλιων κυρίως οικισμών εκ μέρους των πειρατών, δημιουργούν δυσκολίες στην επικοινωνία και την ανταλλαγή αγαθών, καθώς η από θαλάσσης απειλή περικλείει κυκλοτερώς την Πελοπόννησο (στη Δύση οι Αιτωλοί και οι Ιλλυριοί, στην Ανατολή οι Κρήτες). Δεν εκπλήσσει, ως εκ τούτου, το γεγονός ότι ελάχιστα είναι τα ναύαγια φορτηγίδων ελληνιστικών χρόνων, τα οποία επιστημάνθηκαν στις άμεσες προς την Πελοπόννησο θαλάσσιες περιοχές (Gibbins 2001).

Η ανάπτυξη των αγροτικών οικισμών, η οποία είχε παρατηρηθεί στην ύπαιθρο χώρα, κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο, διακόπτεται κατά την ύστερη και εμφανίζονται φαινόμενα συρρίκνωσης, αποδυνάμωσης, ενίοτε και ερήμωσης. Η οδυνηρή λύση της σύγκρουσης, στην οποία η Αχαιική Συμπολιτεία σύρεται κυριολεκτικά από τη Ρώμη, σε μια περίοδο, οπότεν αυτή δεν διαθέτει εναλλακτικές λύσεις, απορροφά όλα τα αποθέματα και οδηγεί πόλεις και ιδιώτες στην οικονομική εξουθένωση. Χαρακτηριστική είναι η έκκληση των αρχών της Συμπολιτείας προς τους πολίτες, την παραμονή της τελικής πτώσης, για κατάθεση στο κοινό ταμείο όσων τιμαλφών αυτοί κατείχαν προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι πολεμικές δαπάνες (Πολύβιος 38, 14, 6-7). Η εσωστρέφεια που ακολουθεί την ήττα του 146 μ.Χ. (Schwertfeger 1974), σε συνδυασμό με την αδιαφορία της Ρώμης και την επιπλέον οικονομική αφαιμάξη που υφίσταται η περιοχή λόγω των εμφύλιων πολέμων μεταξύ των ρωμαίων στρατηγών της ύστερης Δημοκρατίας, οδηγούν πολλές πόλεις σε οικονομική ασφυξία κατά τον 1ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν οι φιλολογικές και οι επιγραφικές πηγές, για παράδειγμα από το Γύθειο (*IG V.1, 1145-1146*) και την Επίδαυρο (*IG IV2, 66*) (Πρβλ. Rizakis 2001, 81 και για άλλες περιπτώσεις).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αναφέρθηκε ότι οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου δεν είχαν αντίκτυπο στην οικονομία των πόλεων της Πελοποννήσου, καθώς αυτές βρέθηκαν στη συνέχεια στο περιθώριο των πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων. Η δομή της οικονομικής τους οργάνωσης, το περιορισμένο τους μέγεθος και, τέλος, η απροθυμία τους να αποδεχθούν ένα νέο μεταβαλλόμενο κόσμο, με άλλης κλίμακας αγορές και ευκαιρίες, τις καθιστούσε ανέτοιμες να επωφεληθούν από τις συνθήκες που δημιούργησε η νέα τάξη

πραγμάτων. Αυτή δηλαδή που με τη μεταφορά των κέντρων λήψης αποφάσεων – πολιτικών και οικονομικών – στην Ανατολή συνέβαλε στη δημιουργία νέων οικονομικών κολοσσών και κοσμοπολιτικών μεγαλουπόλεων (Αλεξάνδρεια, Μίλητος, Έφεσος, Αντιόχεια), κομβικών σημείων μεταπρατικού εμπορίου μεγάλων αποστάσεων. Από τα παλαιά εμπορικά κέντρα της χερσονήσου, μόνον η κραταιά άλλοτε Κόρινθος δεν έπαυσε να διεκδικεί έναν περιορισμένης σπουδαιότητας ρόλο ως ενδιάμεσος σταθμός ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή. Ο έλεγχος του Ισθμού εξακολούθησε να αποφέρει προσόδους στην πόλη όχι μόνον από την είσπραξη διοδίων, αλλά και από τους δασμούς επί των διακινούμενων αγαθών (Wiseman 1971, 12-13). Ο ναυτικός και εμπορικός, ωστόσο, ρόλος της Κορίνθου στο διεθνές εμπόριο άρχισε να υποβαθμίζεται, κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής, καθώς η τεχνολογική ανάπτυξη της ναυπηγικής (Finlay 1965. Greene 2000) συνέβαλε στην κατασκευή πλοίων μεγάλης χωρητικότητας, ώστε να αποφεύγεται ο Ισθμός (MacDonald 1986. Cerf 1991. Raspaiet 1993. Werner 1993-1994). Τα νέα ποντοπόρα πλοία ακολουθούν πλέον νέους θαλάσσιους δρόμους, οι οποίοι συνδέουν τα νεοπαγή παραγωγικά και καταναλωτικά κέντρα με απευθείας πλόες (Αλεξάνδρεια, Μίλητος, Έφεσος). Τέλος, η καταστροφή της Κορίνθου από τον Μόμμιο (146 π.Χ.) στέρησε την Πελοπόννησο από το μόνο, στην ουσία, κέντρο διεθνούς εμπορίου.

Σε έναν πολιτισμό που όλο και περισσότερο μεταβάλλεται σε ατομοκεντρικό, τα κτίρια που προορίζονται για την κοινή ψυχαγωγία και τις συναθροίσεις αυξάνονται. Σχεδόν παντού ανεγείρονται λίθινα θέατρα και κατασκευάζονται στοές, ιδρύονται παλαιότερες, στάδια, γυμνάσια. Υπόστυλες αίθουσες προορίζονται για συνελεύσεις ή για συναλλαγές χρηματιστηριακού χαρακτήρα.

Οι πόλεις τώρα, περισσότερο απ' ό,τι άλλοτε, διακοσμούνται με δημόσια κτίρια και καλλωπίζονται με αγάλματα κυρίως ιδιωτών, πρωταγωνιστών στο δημόσιο βίο. Με ανδριάντες ηγεμόνων ευεργετών, γηγενών ηρώων και ενδόξων προσώπων του απώτερου μυθικού ή ιστορικού παρελθόντος. Τοπικά ιερά, με πανάρχαιες παραγκωνισμένες για καιρό λατρείες, αναδεικνύονται σε προσκνηματικούς χώρους αξιόλογης επισκεψιμότητας (Λυκόσουρα, Αιγείρα) (Hägg 2002) και εμπλουτίζονται με επιβλητικές σε μέγεθος γλυπτές συνθέσεις, έργα επιφανών δημιουργών (Σκόπας, Ευκλείδης), ορισμένοι από τους οποίους συνδέονται, όπως ο Δαμοφών, με δεσμούς εντοπιότητας με τους τόπους τελικής ανέγερσής τους.

Η βαθιά κρίση στον οικονομικό τομέα συμπαράσχει και μια διάσπαση στο κοινωνικό επίπεδο και προξενεί μια αμφισβήτηση στο θρησκευτικό πεδίο. Παντού θριαμβεύει ο ατομικισμός και η λατρεία της Τύχης, θεάς που, ως συγκαλυμμένη μορφή σκεπτικισμού, στην ουσία συνιστά άρνηση της θείας πρόνοιας και αποβαίνει συν τω χρόνω κυρίαρχη, αφού αποτελεί την προσωποποίηση της μη τάξης, του ευκαιριακού και του τυχαίου (Lénêque 1992).

Όσο κι αν ηχεί απόλυτη η ρήση του V. Ehrenburg (*Der Staat der Griechen*, Zürich - Stuttgart 1965², 288), ότι δηλαδή ο άνθρωπος από ζών πολιτικών που ήταν κατά τους κλασικούς χρόνους, στην ελληνιστική εποχή επέστρεψε στο ζών οικονομικών, εντούτοις δικαιώνεται από τη διαπίστωση ύπαρξης μιας έντονης κατά τους μεταλεξάνδρειους χρόνους προσπάθειας από μέρους της άρχουσας τάξης και των βασιλικών δυναστειών πλουτισμού και επιδίωξης κέρδους που, οπωσδήποτε, οδήγησε σε μια πνευματική πτώχευση και αδιαφορία για την πολιτική.

Η Pax Romana που θα επιβληθεί με τη μονοκρατορία του Αυγούστου, ύστερα από μια περίοδο νέων πολεμικών συγκρούσεων και αφαίμαξης έμφυχου δυναμικού από τον ελλαδικό χώρο προς όφελος των ενδορωμαϊκών ερίδων για την κατάκτηση της εξουσίας (αντιπαράθεση Καίσαρος-Πομπηίου, Δημοκρατικών και Μοναρχικών), εγκαινιάζει, οπωσδήποτε, μια νέα εποχή ηρεμίας και πολυπόθητης τάξης, η οποία, σε συνδυασμό με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις και κυρίως το προσωπικό πλέον ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων οδηγεί τις πελοποννησιακές πόλεις σταδιακά στην οικονομική ανάπτυξη και την ευημερία.

BIBΛIOΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Alcock 1996 S.E. Alcock, *Surveying the Periphery of the Hellenistic World*, στο Bilde κ.ά. 1996, 162-175.
- Amouretti 1979 M.C. Amouretti, *Les céréales dans l'antiquité : espèces, mouture et conservation. Liaison et interférences dans la Grèce classique*, Paris 1979.
- Amouretti 1986 M.-C. Amouretti, *Le pain et l'huile dans la Grèce antique. De l'avaire au moulin*, Paris 1986.
- Amouretti - Brun 1993 M.C. Amouretti - J.P. Brun (εκδ.), *La production du vin et de l'huile en Méditerranée*, BCH Suppl. 26, 1993.
- Anderson 2000 V.R. Anderson-Stojanović, *Corinthian West Slope Pottery from Isthmia, Ε' ΕλλΚεφ*, 381-385 (Ισθμια-Κόρινθος, Κεραμική «Δυτικής Κλιτύος»).
- Andreau 2002 J. Andreau, *Markets, Fairs and Monetary Loans: Cultural History and Economic History in Roman History and Hellenistic Greece*, στο Cartledge κ.ά. 2002, 113-129.
- Andreau κ.ά. 2000 J. Andreau - P. Briant - R. Descat, *Économie antique. La guerre dans les économies antiques, Entretiens d'archéologie et d'histoire*, Saint-Bertrand-de Comminges 2000.
- Archibald κ.ά. 2001 Z. Archibald κ.ά. (εκδ.), *Hellenistic Economics*, London - New York 2001.
- Bagnall 1976 R.S. Bagnall, *The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt*, Leiden 1976.
- Baladié 1980 R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon*, Paris 1980.
- Baladié 1987 R. Baladié, *Les grands domaines dans le Péloponnèse sous le Principat d'Auguste*, Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου ελληνικής και λατινικής επιγραφικής, Αθήνα 1982, Αθήνα 1987, τόμ. Β', 35-38.
- Bastini 1987 A. Bastini, *Der achaische Bund als hellenistischer Mittelmacht. Geschichte des achaischen Koinon in der Symmachie mit Rom* (Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und Hilfswissenschaften, 335), Frankfurt am Main 1987.
- Benecke 1934 H. Benecke, *Die Seepolitik der Aitoler*, Hamburg 1934.
- Bilde 1996 P. Guldager Bilde, *Mouldmade Bowls, Centres and Periphery*, στο Bilde κ.ά. 1996, 193-199.
- Bilde κ.ά. 1996 P. Bilde - Tr. Engberg-Pedersen - L. Hannestad - J. Zahle - K. Randsborg (εκδ.), *Centre and Periphery in the Hellenistic World, Studies in Hellenistic Civilization IV, Aarhus 1993*, Aarhus 1996.
- Boyd - Rudolph 1978 T.D. Boyd - W.W. Rudolph, *Excavations at Porto Cheli and Vicinity. Preliminary Report IV. The Lower Town of Halieis 1970-77, Hesperia 47 (1978)*, 333-335.
- Braccesi 2005 L. Braccesi (εκδ.), *La pirateria nell'adriatico antico*, Roma 2005.
- Bringmann 1993 Kl. Bringmann, *The King as Benefactor: Some Remarks on Ideal Kingship in the Age of Hellenism*, στο Bulloch κ.ά. 1993, 7-24.
- Bringmann 2000 Kl. Bringmann, *Geben und Nehmen. Monarchie Wohltätigkeit und Selbstdarstellung im Zeitalter des Hellenismus*, Berlin 2000.
- Bringmann 2001 Kl. Bringmann, *Grain, Timber and Money: Hellenistic Kings, Finance, Buildings and Foundations in Greek Cities*, στο Archibald κ.ά. 2001, 205-214.
- Bringmann - Steuben 1995 Kl. Bringmann - K. Steuben (εκδ.), *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer*, Teil I, Berlin 1995.
- Briscoe 1967 J. Briscoe, *Rome and the Class Struggle in the Greek States 200-146 B.C.*, *Past & Present 36 (1967)*, 3-20, επαν. στο M.I. Finley (εκδ.), *Studies in Ancient Society*, London 1974, 53-73.
- Briscoe 1978 J. Briscoe, *The Antigonids and the Greek States, 276-196 B.C.*, στο Garnsey - Whittaker 1978, 145-157.
- Brulé 1978 P. Brulé, *La piraterie crétoise hellénistique*, Paris 1978.
- Brulé - Oulhen 1997 P. Brulé - J. Oulhen (εκδ.), *Esclavage, guerre, économie en Grèce ancienne, Hommages à Yvon Garlan*, Rennes 1997.
- Brun 2003 J.-P. Brun, *Archéologie du vin et de l'huile de la préhistoire à l'époque hellénistique*, Paris 2003.

- Brun 2003a J.-P. Brun, *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique. Viticulture, oléoculture et procédés de fabrication*, Paris 2003.
- Bulloch κ.ά. 1993 A.W. Bulloch - E. Gruen - A.A. Long - A. Stewart (εκδ.), *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World*, Berkley, Los Angeles - London 1993.
- Burford 1965 A. Burford, The Economies of Greek Temple Building, *CPhSP* 191 (1965), 21-34.
- Burford 1969 A. Burford, *The Greek Temple Builders at Epidaurus: a Social and Economic Study of Building in the Asklepien Sanctuary, During the Fourth and Early Third Centuries BC*, Liverpool 1969.
- Campanelli 1991 A. Campanelli, Il ripostiglio monetale di Poggio Picenze, στο A.D. Rizakis (εκδ.), *Achaia und Elis in der Antike, Akten des I. Internationalen Symposiums. Athen 19-21, Mai 1989*, *Μελέτηματα* 13, 1991, 156-161.
- Cartledge 1998 P. Cartledge, The Economy (Economies) of Ancient Greece, *Dialogos* 5 (1998), 4-24.
- Cartledge κ.ά. 2002 P. Cartledge - E.E. Cohen - L. Foxhall (εκδ.), *Money, Labour and Land*, London - New York 2002.
- Cavanagh κ.ά. 1996 W.G. Cavanagh - J. Crouwel - R.W.V. Cattling - G. Shipley (εκδ.), *The Laconia Survey. Continuity and Change in a Greek Rural Landscape, 2/ Archaeological Data*, *BSA Suppl.* 27, London - Athens 1996.
- Cavanagh 2002 W.G. Cavanagh, The Laconian Survey: an Overview, στο W.G. Cavanagh κ.ά. (εκδ.), *The Laconia Survey. Continuity and Change in a Greek Rural Landscape, 1/ Methodology and Interpretation*, *BSA Suppl.* 26, London 2002, 421-437.
- Cerf 1991 W.L. Cerf, The History of the Isthmus Corridor during the Roman Period, στο E. Kase κ.ά., *The Great Isthmus Corridor Route. Explorations of the Phokis-Doris Expedition*, Bd. 1, Minnesota - Minneapolis 1991, 116-131.
- CH *Coin Hoards*
- Chandezon 2000 Ch. Chandezon, Foires et panégyries dans le monde grec classique et hellénistique, *REG* 113 (2000), 70-100.
- Chandezon 2003 Ch. Chandezon, *L'élevage en Grèce (fin Ve-fin Ier s. a. C.)*, Bordeaux 2003.
- Chrysanthaki 2005 K. Chrysanthaki, Les monnaies lagides en Égée, στο Fr. Duyrat - O. Picard (εκδ.), *L'exception égyptienne ? Production et échanges monétaires en Égypte hellénistique et romaine, Actes du colloque d'Alexandrie, 13-15 avril 2002*, *Études Alexandrines* 10, 2005, 159-175.
- Couvenhes 2008 J.Ch. Couvenhes, Un grand marché de soldats à la fin du IVe s., le Ténare, στο C. Grandjean (εκδ.), *Le Péloponnèse d'Epaminondas à Hadrien, Colloque international, Tours, 6-7 octobre 2005*, Bordeaux 2008, 279-315.
- Damaskos 1999 D. Damaskos, *Untersuchungen zu hellenistischen Kultbildern*, Stuttgart 1999.
- Davies 1984² J.K. Davies, Cultural, Social and Economic Features of the Hellenistic World, *CAH VII*² 1, Cambridge 1984, 257-320.
- De Callataÿ 1997 Fr. de Callataÿ, Guerres et monnayage à l'époque hellénistique. Essai de mise en perspective suivi d'une annexe sur le monnayage de Mithridate VI Eupator, στο *Économie antique. Prix et formation des prix dans les économies antiques, Entretiens d'archéologie et d'histoire*, Saint-Bertrand-de-Comminges 1997, 337-364.
- De Ste. Croix 1981 G.E.M. De Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World. From the Archaic Age to the Arab Conquests*, London 1981.
- Dell 1967 A.J. Dell, The Origin and Nature of Illyrian Piracy, *Historia* 16 (1967), 344-358.
- Dinahet 1985 M.-Th. le Dinahet, Fortunes hellénistiques et grand commerce d'après les documents épigraphiques, στο P. Leveau (εκδ.), *L'origine des richesses dépensées dans la ville antique*, Aix-en-Provence 1985, 39-45.
- Dubois 1908 Ch. Dubois, *Étude sur l'administration et l'exploitation des carrières, marbres, porphyre, granit etc., dans le monde romain*, Paris 1908, 103-104 (carrière et porphyre ver de Krokeai).
- Ducrey 2000 P. Ducrey, Les aspects économiques de l'usage de mercenaires dans la guerre en Grèce ancienne : avantages et inconvénients du recours à une main-d'oeuvre militaire rémunérée, στο Andreau κ.ά. 2000, 197-209.

- Dunand 2003 F. Dunand, Fêtes et réveil religieux dans les cités grecques à l'époque hellénistique, στο A. Motte - E.-M. Ternes (εκδ.), *Dieux, fêtes, sacré dans la Grèce et la Rome antique*, Turnhout 2003, 101-112.
- Dworakowska 1969 A. Dworakowska, Carrières antiques de pierre du Péloponnèse : matériaux pour l'inventaire, *Archaeologia* 20 (1969), 1-38.
- Dworakowska 1975 A. Dworakowska, *Quarries in Ancient Greece*, Academia Scientiarum Polona, Bibliotece Antiqua 14, Polish Academy of Sciences, Institute of History of Material Culture, Wrocław 1975.
- Eiring - Lund 2004 J. Eiring - J. Lund (εκδ.), Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, *Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Athens 2004.
- Engels 1990 D. Engels, *Roman Corinth. An Alternative Model for the Classical City*, Chicago 1990.
- Fellmann 1930 W. Fellmann, *Antigonos Gonatas: König der Makedonen und die griechischen Staaten*, Würzburg 1930.
- Fine 1940 J.V.A. Fine, The Background of the Social War of 220-217 B.C., *AJPh* 61 (1940), 129-165.
- Finlay 1965 M.I. Finlay, Technical Innovation and Economic Progress in the Ancient World, *EHR* 18 (1965), 29-45 [= M.I. Finlay, *Economy and Society in Ancient Greece* (B.D. Shaw, R.P. Saller, εκδ.), London 1981, 176-195].
- Foraboschi 1984 D. Foraboschi, Archeologia della cultura economica: ricerche economiche ellenistiche, *Studi Elenistici* 1 (1984), 75-105.
- Foraboschi 1994 D. Foraboschi, Civiltà della moneta e politica monetaria dell'ellenismo, *Studi Elenistici* 4 (1994), 173-186.
- Forsén 2003 J. Forsén - B. Forsén, *The Asea Valley Survey. An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic Period until Modern Times*, Stockholm 2003.
- Foucart 1906 P. Foucart, La campagne de M. Antonius Creticus contre les pirates, 74-71 avant J.-C., *JS* 4 (1906), 569-581.
- Foxhall 2004 L. Foxhall, Small, Rural Farmstead Sites in Ancient Greece: A Material Cultural Analysis, στο Fr. Kolb (εκδ.), *Chora and Polis*, München 2004, 249-267.
- Freitag 1997 K. Freitag, *Der Golf von Korinth. Historisch-topographische Untersuchungen von der Archaik bis in das 1. Jh. v. Chr.*, Münster 1997.
- Garlan 1988 Y. Garlan, *Le mercenariat grec au IVe siècle avant notre ère et la crise de la polis*, Paris 1988 (Πρόλογος L.P. Marinovic, σ. I-XII).
- Garnsey 1988 P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis*, Cambridge 1988.
- Garnsey - Whittaker 1978 P. Garnsey - C.R. Whittaker, *Imperialism in the Ancient World*, Cambridge 1978.
- Gauthier 1985 Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe-Ier siècle avant J.-C.)*, *BCH Suppl.* XII, Paris 1985.
- Gawantka 1975 W. Gawantka, *Isopolitie*, Vestigia 22, München 1975.
- Gibbins 2001 D. Gibbins, Shipwrecks and Hellenistic Trade, στο Archibald κ.ά. 2001, 273-310 [Hellenistic Wrecks], (σ. 300, Table 10.A1, no. 32 Kythera, 1st c.? -Rhodian Amphorae, σ. 301, Table 10.A1, no. 43 Methone A, Hellenistic ?- Amphorae?).
- Ginouvès 1959 R. Ginouvès, *L'établissement thermal de Gortys d'Arcadie*, Études Péloponnésiennes II, Paris 1959.
- Göransson 2004 Kr. Göransson, Transport Amphorae from Euesperides (Benghazi), Libya. A Presentation of Preliminary Results, στο Eiring - Lund 2004, 139-140 (Corinth and Cyrenaica).
- Grandjean 1998 C. Grandjean, La valeur des monnaies du bronze du Péloponnèse à l'époque classique et hellénistique, *RN* (1998), 31-40.
- Greene 2000 K. Greene, Technological Innovation and Economic Progress in the Ancient World, στο M.I. Finley revised, *EHR* 53 (2000), 29-59.
- Hägg 2002 R. Hägg (εκδ.), *Peloponnesian Sanctuary and Cults. Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1994*, Stockholm 2002.

- Habicht 1994² Chr. Habicht, *Athen in hellenistischer Zeit*, München 1994².
- Hatzfeld 1919 J. Hatzfeld, *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique*, Paris 1919.
- Heuss 1937 A. Heuss, *Stadt und Herrscher des Hellenismus in ihren Staats- und Völker rechtlichen Beziehungen*, *Klio*, Beiheft 39, 1937.
- Hodkinson - Hodkinson 1981 S. Hodkinson - H. Hodkinson, Mantinea and the Mantinike: Settlement and Society in a Greek Polis, *BSA* 76 (1981), 239-296.
- Holleaux 1968 M. Holleaux, Sur un passage de la vie d'Aratos par Plutarque, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques* III, Paris 1968, 43-46=*Hermes* 41 (1906), 475-478.
- IGCH M. Thompson - O. Mørkholm - C.M. Kraay, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York 1973.
- Isager - Skydsgaard 1992 S. Isager - J.E. Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture. An Introduction*, London - New York 1992.
- Jameson κ.ά. 1994 M. Jameson - C.N. Runnels - T.H. van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford, California 1994.
- Kloft 1992 H. Kloft, *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Welt. Eine Einführung*, Darmstadt 1992, 127-145 (Die hellenistische Zeit).
- Koehler 1978 C.G. Koehler, Evidence around the Mediterranean for Corinthian Export of Wine and Oil, στο B. Arnold (εκδ.), *Beneath the Waters of Time, The Proceedings of the Ninth Conference on Underwater Archaeology*, Texas Antiquities Committee Publication 6, Austin 1978, 231-239.
- Koehler 1992 C.G. Koehler, A Brief Typology and Chronology of Corinthian Transport Amphoras, στο V. Kats - S. Monahov (εκδ.), *Greek Amphorae*, Saratov 1992, 265-283.
- Kourkoumelis-Rodostamos 1988 D. Kourkoumelis-Rodostamos, *Recherches archéologiques à Corfou: topographie, questions historiques, amphores de transport et commerce antique* (αδημ. διδ. διατριβή), Université de Provence 1988.
- Κουρζουμέλης 1990 Δ. Κουρζουμέλης, Οι κερκυραϊκοί οξυπύθμενοι αμφορείς, *Ενάλια* Π/1-2 (1990), 14-19.
- Κουρζουμέλης 2000 Δ. Κουρζουμέλης, Οικονομία και αρχαίο εμπόριο: η περίπτωση των κερκυραϊκών οξυπύθμενων αμφορέων μεταφοράς, *Πρακτικά ΣΤ Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2000, 153-164.
- Krasilnikoff 1992 J.A. Krasilnikoff, Aegean Mercenaries in the Fourth to Second Centuries B.C. A Study in Payment, Plunder and Logistics of Ancient Greek Armies, *C&M* 43 (1992), 23-36.
- Κυριακού 1994 Δ. Κυριακού, Ελληνιστική κερραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας, *Γ' ΕλλΚερ*, 185-195 (Πάτρα, λύχνοι).
- Launey 1987² M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, Paris 1951 (επανέκδοση με προσθήκες και ενημέρωση από τους Y. Garlan, Ph. Gauthier, C. Orrioux, BEFAR, Fasc. 169, I, Paris 1987, Postface I-XXIII).
- Lénêque 1992 P. Lénêque, *Le monde hellénistique*, Paris 1992.
- Ligt - de Neeve 1988 L. de Ligt - P.W. de Neeve, Ancient Periodic Markets: Festivals and Fairs, *Athenaum* 66 (1988), 391-416.
- Linders - Alroth 1992 T. Linders - B. Alroth (εκδ.), *Economies of Cult in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium 1990*, Boreas 21, 1992.
- MacDonald 1986 B. MacDonald, The Diolkos, *JHS* 106 (1986), 191-195.
- Mallwitz 1972 A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten*, München 1972.
- Mattingly - Salmon 2001 D. Mattingly - J. Salmon (εκδ.), *Economies beyond Agriculture in the Classical World*, London - New York 2001.
- Meiggs 1982 R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford 1982.
- Migeotte 1984 L. Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques. Recueil des documents et analyse critique*, Québec - Paris 1984.
- Mørkholm 1991 O. Mørkholm, *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-186 B.C.)*, New York - Cambridge 1991.
- Μόσχου κ.ά. 1998 Λ. Μόσχου - Στ. Ραυτοπούλου - Θ. Χατζηθεοδώρου, Λίθος ερυθρός, ταινάριος. Τα αρχαία λατομεία στον Προφήτη Ηλία Δημαρίστικον Μάνης και η περιοχή τους, *ΑΔ* 53 (1998), Μελέτες, 267-288.

- Nielsen-Houby κ.ά. 2000 S. Nielsen-Houby - I. Moschos - M. Gazis, *Excavations on the Hill of Haghia Triada, Proceedings of the Danish Institute at Athens*, III, Athens 2000, 236 (Δύμη, ελληνιστικοί εμπορικοί αμφορείς).
- Noeske 2000 H.-C. Noeske, Zum numismatischen Nachweis hellenistischer Stiftungen am Beispiel Ptolemäischer Geldgeschichte, στο Bringmann 2000, 221-248.
- Nottmeyer 1995 H. Nottmeyer, Römische Gebietspolitik im 2. Jhd. v. Chr. am Beispiel des Achaischen Koinons, στο C. Schubert - K. Brodersen (εκδ.), *Rom und der griechische Osten, Festschrift für Hanno H. Schmitt zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 1995, 199-208.
- Palagia - Coulson 1993 O. Palagia - W. Coulson (εκδ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992*, Oxbow Monographs 30, Oxford 1993.
- Papaëfthimiou 1992 V. Papaëfthimiou, *Grabreliefs späthellenistischer und römischer Zeit aus Sparta und Lakonien*, Quellen und Forschungen zur antiken Welt 13 (διδ. διατριβή), Würzburg 1992.
- Papaëfthimiou 1993 V. Papaëfthimiou, Επιτύμβιες στήλες των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων του Μουσείου της Σπάρτης, στο Palagia - Coulson 1993, 237-244.
- Παπαθανασόπουλος 1966 Γ. Παπαθανασόπουλος, Ελληνιστικά γυάλινα αγγεία του Μουσείου Πύλου, *ΑΔ* 21 (1966), Μελέτες, 184-197.
- Παπαποστόλου 1977 Ι. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι, *ΑΔ* 32 (1977), Μελέτες, 281-348.
- Παπαποστόλου 1978 Ι. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας ΙΙ, *ΑΔ* 33 (1978), Μελέτες, 354-385.
- Papapostolou 1993 J.A. Papapostolou, *Achaean Grave Stelai* (με επιγραφικές σημειώσεις και σχολιασμούς από τον Α.Δ. Ριζάκη), Athens 1993.
- Petrooulos - Rizakis 1994 M. Petropoulos - A.D. Rizakis, *The Patras Coastal Area in Peloponnesos: Landscape and Settlement Patterns. Preliminary Report 1989-1991*, *JRA* 7 (1994).
- Πετρόπουλος 2005 Μ. Πετρόπουλος, Η ελληνιστική κεραμική της Πελοποννήσου, *Ελλάδα Αιγίου*, 24-31 (Αίγιον, ελληνιστικοί εμπορικοί αμφορείς).
- Πίκουλας 1995 Ι.Α. Πίκουλας, Η άμπελος και ο οίνος στην Πελοπόννησο κατά την αρχαιότητα, *Πελοποννησιακά* 21 (1995), 269-288.
- Pinakoulaki 2003 E. Pinakoulaki, *Recherches sur la topographie de la plaine argienne à l'époque hellénistique*, Université Paris X-Nanterre 2003.
- Price 1987 M.J. Price, The Southern Greece, στο A.M. Burnett - M.H. Crawford (εκδ.), *The Coinage of the Greek World in the Late Republic*, *BAR* 326 (1987), 95-103.
- Psoma - Tsangari 2003 S. Psoma - D. Tsangari, Monnaie commune et états fédéraux. La circulation des monnayages frappés par les états fédéraux du monde grecque, στο K. Buraselis - K.I. Zoumboulakis (εκδ.), *The Idea of European Community in History*, vol. II, Athens 2003, 111-141.
- Raspaet 1993 G. Raspaet, Le diolkos de l'Isthme à Corinthe : son tracé, son fonctionnement, *BCH* 167 (1993), 233-256.
- Ραυτοπούλου 2004 Στ. Ραυτοπούλου, Ελληνιστική κεραμική από τη Σπάρτη: ανάγλυφοι σκύφοι και κεραμική «Δυτικής Κλιτύος», *ΣΤ' Ελλάδα*, 770.
- Rizakis 1990 A.D. Rizakis, La *politeia* dans les cités de la confédération achéennne, *Tyche* 5 (1990), 109-134.
- Rizakis 1995 A.D. Rizakis, Grands domaines et petites propriétés dans le Péloponnèse sous l'Empire, *Du latifundium au latifundo. Un héritage de Rome, une création médiévale ou moderne, Actes de la Table ronde internationale du CNRS, Bordeaux, 17-19 décembre 1992*, Paris 1995, 229-238.
- Rizakis 2001 A.D. Rizakis, Les cités péloponnésienes entre l'époque hellénistique et l'Empire : le paysage économique et social, στο R. Frei-Stolba - K. Gex (εκδ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du Colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de P. Ducrey, Lausanne, 20-21 novembre 1998*, Bern 2001, 75-96.
- Ριζάκης 2004 Α.Δ. Ριζάκης, Οικονομία και οικονομικές δραστηριότητες των ελληνικών πόλεων από την Πύδνα έως το Άκτιον, *ΣΤ' Ελλάδα*, 17-28.
- Rogl 2001 Chr. Rogl, Hellenistische Reliefbecher aus der österreichischen Grabungen im Stadtgebiet von Lousoi: zur Frage der Importe und Lokalproduktion, *Forschungen in der Peloponnes*

- Rougemont 1991 *ponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen" (5.3.-7.3.1998)*, Athen 2001, 161-167 (Λουσοί, ανάγλυφοι σκύφοι).
G. Rougemont, Complémentarité entre les différentes parties du territoire dans les cités grecques de l'Antiquité classique, στο M.-C. Cauvin (εκδ.), *Rites et rythmes agraires*, Lyon - Paris 1991, 127-133.
- Roy 1999a J. Roy, The Economies of Arkadia, στο T.H. Nielsen - J. Roy (εκδ.), *Defining Ancient Arkadia. Symposium, April 1-4 1998, Acts of the Copenhagen Polis Center*, VI, Copenhagen 1999, 320-381.
- Roy 1999b J. Roy, Les cités d'Élide, στο J. Renard (εκδ.), *Le Péloponnèse, Archéologie et histoire*, Rennes 1999, 151-176.
- Roy 2003 J. Roy, The Achaian League, στο K. Buraselis - Kl. Zoumboulakis (εκδ.), *The Idea of European Community in History*, vol. II, Athens 2003, 81-95.
- Runnels - van Andel 1987 C.N. Runnels - T.H. van Andel, The Evolution of Settlement in the Southern Argolid Greece. An Economic Explanation, *Hesperia* 56.3 (1987), 303-334.
- Salmon 2001 J. Salmon, Temples the Measures of Men. Public Buildings in the Greek Economy, στο Mattingly - Salmon 2001, 195-208.
- Scholten 2000 J.B. Scholten, *The Politics of Plunder. Aitolians and their koinon in the Early Hellenistic Era, 279-217 BC*, Berkeley/Los Angeles - London 2000.
- Schwertfeger 1974 T. Schwertfeger, *Der Achäische Bund von 146 bis 27 v. Chr.*, München 1974.
- Shingley 2001-2002 G. Shingley, Κοινωνικές μεταβολές στην Σπάρτη και Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο. Η συμβολή των δεδομένων επιφανειακής έρευνας, *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα 2001-2002, 433-445.
- Shingley 2008 G. Shingley, Approching the Macedonian Peloponnese, στο C. Grandjean (εκδ.), *Le Péloponnèse d'Épaminondas à Hadrien, Colloque international, Tours, 6-7 octobre 2005*, Bordeaux 2008, 53-68.
- Sideris 2000 Ath. Sideris, Les tombes de Derveni : quelques remarques sur la toreutique, *RA* 2000, 3-36 (σ. 16-17: Η Κόρινθος κέντρο παραγωγής και εξαγωγής χαλκών αγγείων).
- Sideris 2003 Ath. Sideris, Bronze Drinking Vases bearing Dedicatory Inscriptions, *EIRENE* 38 (2003), 167-201 (Κόρινθος).
- Sinn 1978 U. Sinn, Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra, *AM* 93 (1978), 45-82 (ηλεκτικές λίχνυθοι).
- Θέμελης 1993 Π. Θέμελης, Ο Δαμοφών και η δραστηριότητά του στην Αρκαδία, στο Palagia - Coulson 1993, 99-109.
- Themelis 1994 P. Themelis, Damophon of Messene: New Evidence, στο K.A. Sheedy (εκδ.), *Archaeology in the Peloponnese: New Excavations and Research*, Oxford 1994, 1-37.
- Themelis 1996 P. Themelis, Damophon, στο O. Palagia - J.J. Politt (εκδ.), *Personal Styles in Greek Sculpture*, Cambridge 1996, 174-196.
- Θέμελης 1999 Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 1999.
- Thompson 1968 M. Thompson, The Agrinion Hoard, *ANSNM* 159, 1968.
- Τουράτσογλου - Τσούρη 1991 I. Τουράτσογλου - Η. Τσούρη, Συμβολή στην κυκλοφορία των τριωβόλων της Αχαϊκής Συμπολιτείας στον ελλαδικό χώρο: η μαρτυρία των θησαυρών, στο A.D. Rizakis (εκδ.), *Achaia und Elis in der Antike, Akten des I. Internationalen Symposiums, Athen, 19-21 Mai 1989*, Μελετήματα 13, 1991, 171-184.
- Touratsoglou 1998 I. Touratsoglou, Back to the Future. Alexander the Great's Silver and Gold in the Balkans: the Hoard Evidence, στο A. Burnett κ.ά. (εκδ.), *Coins of Macedonia and Rome. Essays in Honour of Ch. Hersh*, London 1998, 71-101.
- Urban 1979 R. Urban, *Wachstum und Krise des Achäischen Bundes*, Wiesbaden 1979.
- Vandirer - Koehler 1986 P.B. Vandirer - C.G. Koehler, Structure Processing, Properties and Style of Corinthian Transport Amphorae, στο W.D. Kingery - E. Lense (εκδ.), *Ceramics and Civilization II*, Columbus, Ohio 1986, 173-215.
- Walbank 1933 F.W. Walbank, *Aratus of Sicyon*, Cambridge 1933.
- Walbank 1957 F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, I, Oxford 1957.

- Walbank 1984² F.W. Walbank, Macedonia and Greece, *CAH VII*², 1, Cambridge 1984, 221-256.
- Wells - Runnels 1996 B. Wells - C. Runnels (εκδ.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990*, Stockholm 1996.
- Werner 1993-1994 W. Werner, Der Diolkos. Die Schiffsschleppbahn am Isthmus von Korinth, *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 10 (1993-1994), 103-118.
- Whitbread 1995 I.K. Whitbread, *Greek Transport Amphorae*, Exeter 1995, 255 κ.ε. (Κόρινθος, ελληνιστικοί εμπορικοί αμφορείς).
- Will 1966 É. Will, *Histoire politique du monde hellénistique, 323-30 avant J.-C.*, I, Nancy 1966.
- Williams II 1993 C.K. Williams II, Corinth as Commercial Center, στο T.E. Gregory, *The Corinthia in the Roman Period, Proceedings of the Symposium, The Ohio State University, 7-9 March 1991*, JRA Suppl. Series, Number 8, Ann Arbor 1993, 31-46.
- Wiseman 1971 J. Wiseman, *The Land of Corinthians*, Göteborg 1971.
- Wolff 2004 S. Wolff, Punic Amphoras in the Eastern Mediterranean, στο Eiring - Lund 2004, 453 (Corinth).
- Wright κ.ά. 1990 J.C. Wright - J.F. Cherry - J.L. Davis - E. Mantzourani - S.B. Sutton - R.F. Sutton Jun., The Nemea Valley Archeological Project: A Preliminary Report, *Hesperia* 59 (1990), 579-659.
- Ζαββού 2005 E. Ζαββού, Σπάρτη. Εργαστήρια ανάγλυφων σκύφων, *Ελλάδα Πελοποννήσου*, 107-125.
- Zoumbaki 1998-1999 S. Zoumbaki, Die Niederlassung römischer Geschäftsleute in der Peloponnes, *Τεκμήρια* 4 (1998-1999), 112-159.

A. Ριζάκης
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48
116 35 Αθήνα

Ιωάννης Τουράτσογλου
Κυβέλης 5
106 82 Αθήνα
ioannis.touratsoglou@gmail.com